

PANDEMİ DÖNEMİ İNSAN HAKLARI SİYASETİ: HAK VE ÖZGÜRLÜKLER DÜZENİNİN KIRILGANLAŞAN DOĞASI

Human Rights Politics in the Pandemic Period: The Fragile Nature of the Rights and Freedoms

Prof. Dr. Muharrem KILIÇ*

Özet: Tarih boyunca birçok kez kamu sağlığını tehdit eden salgınların yıkıcı veya ölümcül etkisine maruz kalmış olan insanlık, bu felaketlerden birini bu kez Covid-19 salgını sebebiyle tecrübe etmektedir. Covid-19 virüsünün ilk günden bu yana sebep olduğu insani krizin ne zaman sonlanacağı konusu ile bu krizin toplumsal, siyasal ve ekonomik anlamda dünya ulusları açısından nasıl bir maliyet yaratacağı hususu belirsizliğini sürdürmektedir. Bu kriz sadece kamusal sağlığımızı tehdit etmemekte, toplumsal psikolojiden ekonomiye, eğitimden sağlık hizmetlerine, yargı adaletinden hukuk sistemine, kamu düzeninden insan haklarına, sosyal adaletten özgürlük haklarına kadar yaşamımızın her alanını enfekte etme riski taşımaktadır.

Bu çalışma, hukuk ve insan hakları siyaseti açısından bir dönüşümün tarihi olarak görebileceğimiz pandeminin, insan sağlığına yönelik ağır tehdit altında travmatize olmuş bir toplumsallığı yöneten siyasal aklı ve yönetsel pratikleri dönüştürmesini merkeze almaktadır. Alınan olağanüstü tedbirler neticesinde 'özgürlük-güvenlik dengesi; ölçülülük prensibi; hukukilik ilkesi'; ve 'yerindelik esası' gibi klasik insan hakları doktrininin temel paradigmatik ölçütlerinin yeni bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Söz konusu ilke ve esaslar üzerinden ülke uygulamaları da dikkate alınarak insan hakları siyasetindeki dönüşüme dikkat çekilecektir. Ayrıca pandemi sürecini yöneten üst-örgütsel akıl ile ulusal uygulamalar arasındaki gerilimli ilişki üzerinden insan hakları siyasetindeki dönüşümün izinin, post-pandemik dönemin olası dinamikleri açısından değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19 virüsü, salgın, küresel pandemi, olağanüstü hâl, insan hakları, insan hakları siyaseti.

Abstract: Throughout history; humanity, which has been subjected to the devastating or fatal effects of outbreaks that threaten public health many times, has been experiencing one of these disasters this time because of the Covid-19 outbreak. The time when the humanitarian crisis caused by the Covid-19 will end and its social, political and economic costs for the nations of the world remains uncertain. This crisis does not only threaten our public health, it carries the risk of infecting every area of our lives, from social psychology to the economy, from education to healthcare, from judicial justice to the legal system, from public order to human rights, from social justice to freedom.

This study focuses on the transformation of the political mind and administrative practices that govern a traumatized society under the threat of human health, by the pandemic which we can see as the history of a transformation in terms of law and human rights politics. As a result of extraordinary measures, a new assessment of basic paradigmatic criteria of the classical human rights doctrine, such as the freedom-security balance, the principle of proportionality, the principle of lawfulness and the principle of the expediency, will be made. The transformation in human rights policy will be highlighted by taking into consideration the states practices over these principles. In addition, it is aimed to evaluate the trace of the transformation in human rights politics in terms of the possible dynamics of the post-pandemic period, through the tense relationship between the top-organizational mind and the national practices that govern the pandemic process.

Keywords: Covid-19 virus, outbreak, global pandemic, state of emergency, human rights, policy of human rights.

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi,
muharremkilic@aybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7937-3998
Makale Geliş Tarihi:28/05/2020, Makale Kabul Tarihi:17/06/2020

Giriş

İlk olarak Aralık 2019 tarihinde Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan kentinde tespit edilip Covid-19 olarak kaydedilen virüs, tüm küreyi oldukça kısa sayılabilecek bir süre zarfında hem bedensel, ruhsal hem de sosyal anlamda enfekte etmiştir. Öyle ki yaklaşık bir ay içerisinde yeni tip koronavirüs, ortaya çıktığı ülke, bölge ve coğrafya ile sınırlı bir epidemik salgın olmanın ötesine geçerek bütün dünyayı viral etkisi ile esir alan bir pandemiye dönüşmüştür. Dünya tarihinde insanlık, uzunca yıllar kamu sağlığını tehdit eden buna benzer çok sayıda salgın ya da pandemilerin yıkıcı ve/ya ölümcül etkisine maruz kalmıştır. Örneğin 18. yüzyılda yaklaşık bir milyon insanın ölümüne yol açan İspanyol gribi, insanlık tarihinde ağır bir salgın trajedisine yol açmıştır. Bütün dünyayı etkisi altına alan ölümcül pandemi bilançoları, kuşkusuz insanlık tarihi açısından esaslı dönüştürücü kırılmaları beraberinde getirmiştir. Çağ kuşaklarını hem bedensel hem de sosyal anlamda enfekte eden pandemiler, sonraki dönemler açısından ciddi zihinsel dönüşümlere, onto-epistemik kopuşlara, paradigmatik kırılmalara ve sosyo-kültürel değişimlere yol açmıştır.

Covid-19 virüsünün ilk günden bu yana sebep olduğu insani krizin ne zaman sönümleneceği veya sonlanacağı konusu belirsizliğini sürdürüyor. Bu krizin toplumsal, siyasal ve ekonomik anlamda dünya ulusları açısından nasıl bir maliyet yaratacağına dair ürkütücü öngörüler çekingenlikle dillendiriliyor. Öngörülemezlikler ve belirsizliklerle gelen bu pandemik korku anaforunun, insanlığı topyekun bir bilinmezlikler denizine doğru savurmakta olduğu görülüyor. Bütün bilinmezlikleri ve belirsizlikleriyle dünya kamuoyunu paralize eden bu küresel enfeksiyonun, karanlık bir ufukta belirmeye başlayan yeni bir dünyanın doğum sancıları olarak yorumlanabileceği de düşünülmüyor.

Bir yanda sosyo-ekonomik yapıdan finansal düzene; yerleşik siyasal düzenlerin yönetsel rutinlerinden politik önceliklerine; içkin devlet gündemlerinden ekonomi politikalarına; diğer yanda rutinleşen toplumsallıklardan sosyal pratiklere; bireysel yaşam pratiklerinden popüler beğenilere varıncaya kadar insanlığın ortak kaygısı, pandemi öncesi duruma yani bir toplumsal beklenti olarak tanımlanan '*normal*' olana dönüş umudu olarak dillendiriliyor.

'*Normal*' olan yaşamın akış dinamiğini inkıtaya uğratan pandemi, içten içe geçmişe bir hesaplaşma ve yapıp-edilenler üzerine bir muhasebe imkanı var etmiştir. Covid-19 pandemisi, insanlığın küresel oburluğu, bitimsiz tamahkarlığı ve yıkıcı doyumsuzluğu üzerine muhasebe edebilmenin imkanını sunmuştur. İnsanın ontik doğasına ters düşen zorunlu sosyal izolasyon uygulamaları ile ağırlaşan zamanlar, insanların dayanışma yoksunluğunu hatırlamalarına fırsat sağlamıştır. Sosyal yalıtkanlığın doğurduğu icbâri münzevlik, insanlığa sükunetle gelen bir aydınlanma imkanı bahşetmiştir. Dikkate alınıp değerlendirildiği takdirde bu imkan, ekonomi yönetiminden yatırım stratejilerine; sanayileşme hamlelerinden hukuk politikasına; eğitim-öğretim anlayışından kentleşme politikalarına; kültür-sanat

politikasından kamu düzeni fikrine varıncaya kadar birçok alanda etraflı bir düşünsel süreci işletebilmenin zeminini oluşturmuştur. Bu noktada tüm dünya ulusları krizi fırsata çevirme imkanı veya bir “kriz ekonomisi” yaratabilme potansiyeline sahiptir. Prospektif bir düşünömsellikle değeriendirildiğinde, bütün yıkıcılığı ile hükmünü sürdüren pandeminin, sonrasında kurucu bir aklın tesisine ilişkin bir imkan ufku barındırdığı görölmektedir. Ancak pandemi öncesi zihinsel evrenimizi imleyen ‘normale’ dönüş miti, kendinde imkan körlüğünü şimdiden deklare etmektedir.

Çok da gerçekçi olmayan bir iyimserlikle pandemi sonrasına ilişkin tahayyül etmiş olduğumuz “imkan metafiziğı”, salgın krizinin ortasında küresel hegemonların kurdukları çatışmacı söylemleri ve düşmanlaştırıcı dilleri sayesinde naifliğini ortaya koymaktadır. O yüzden gerçekçilik adına burada, küresel ölçekte sosyal bünyemizi travmatik bir tahripkarlıkla enfekte eden bu viral salgının ağır bilançosunun çıkarılması, kamusal entelektüalite açısından yaşamsal bir sorumluluk olarak karşımızda durmaktadır. Bu bilanço, “toplumsal psikolojiden ekonomiye, eğitimden sağlık hizmetlerine, yargı adaletinden hukuk sistemine, kamu düzeninden insan haklarına, sosyal adaletten özgürlük haklarına” kadar geniş yelpazeli bir kırılğanlıklar ve istisnalar alanı yaratarak ağırlaşmıştır. Kamu düzeni ve sağlığı adına atılması gereken idari adımlar ve alınması gereken olağanüstü tedbirler, pandeminin icbar edici tehdidi karşısında toplumsal bir meşruiyet zemini bulabilmektedir. Sosyal yalıtkanlık ile hak ve özgürlükler temelinde kısıtlanmışlık durumunun post-pandemik dönemde ne türden bir sosyal travma yaratacağı sorusu ise gündemdeki yerini korumaktadır.

Bu çalışma, pandeminin insan sağlığına yönelik ağır tehdidi altında travmatize olmuş bir toplumsallığı yöneten siyasal aklın ve yönetsel pratiklerin dönüşümünü merkeze alacaktır. Alınan olağanüstü tedbirler ve kısıtlar bizatihi kamu sağlığı ve düzeni fikri üzerinden kendinde bir meşruiyet ilkesine dayanmaktadır. Çoğunluk yurttaşların bu süreçte alınan olağan dışı tedbirler karşısında uyarlı bir sosyal tutum geliştirmeleri ve benimsemeleri bu meşruiyeti güçlendirici bir etken olarak görölmektedir. Bütün meşrulaştırıcı etkenleri paranteze alarak ifade edecek olursak, pandemi dönemi, hukuk ve insan hakları siyaseti açısından bir dönüşümün tarihi olarak kaydedilebilecektir. Alınan tedbirlerin “özgürlük-güvenlik dengesi; ölçölülük prensibi; hukukilik ilkesi”; ve “yerinelik esası” gibi klasik insan hakları doktrininin temel paradigmatik ölçütleri açısından değeriendirilmesi icap etmektedir. Burada söz konusu ilke ve esaslar üzerinden ülke uygulamalarını da dikkate alarak insan hakları siyasetindeki dönüşüme dikkat çekmeye çalışacağız. Ancak bunun öncesinde bu istisna hâlini öngören insan hakları müktesebatına sözleşmesel metinler, normlar ve yargısal içtihatlar üzerinden değinilecektir. Bunun ardından, ulusalarüstü kurum ve örgütlerin bu süreçteki uyarıcı deklarasyonlarına ve tavsiyelerine yer verilecektir. Sonrasında bu deklaratif metinler ya da tavsiyelerin

etkililiği ülke uygulamaları üzerinden serimlenecektir. Son olarak pandemi sürecini yöneten üst-örgütsel akıl ile ulusal uygulamalar arasındaki gerilimli ilişki üzerinden insan hakları siyasetindeki dönüşümün izi post-pandemik dönemin olası dinamikleri açısından değerlendirilecektir.

1- İnsan Hakları Rejiminin Normatif-Sözleşmesel Çerçevesi ve İstisna Hâli

Doğal haklar felsefesi temelinde kuramsal çerçevesi insanlığın soyutlayıcı kolektif aklının bir ürünü olarak doğan insan hakları rejimi, kurucu ulusların başını çekmiş olduğu sözleşmesel bir üst çerçeveye sahiptir. Birden fazla sözleşme ve bunlara ek protokoller, insan hakları yargılamasının içtihatları ve ulusal-anayasal normlar bir bütün olarak modern insan hakları kanonunu oluşturmaktadır. İnsan hakları rejimini tesis eden hem kuramsal aklın oluşumu hem de kurumsal mekanizmaların ortaya çıkışı tarihsel bir süreçte varlık bulmuştur. Süreçsel olarak ortaya çıkan bu özgün müktesebatın tarihsel arka planı dikkate alındığında insan hakları, kimi sınıfsal mücadeleler ve kimi ağır trajedilere eşlik eden normatif kazanımlar alanı olarak değerlendirilebilir.

Uluslararası insan hakları kanonunun temel sözleşmesel metinleri tarandığında yaşam hakkından başlamak üzere sıralanan normatif kazanımların odak noktasını “insan onuru” oluşturmaktadır. Literatürde Jellinek’in klasikleşmiş sınıflaması dikkate alındığında “negatif statü hakları”¹ olarak sıralanan haklar kümesinde devletin, birey üzerindeki üstün iktidarını sınırlandırma biçimi özgülenen alana müdahillikten kaçınma yükümlülüğüne işaret etmektedir. “Pozitif statü haklarını” deyimleyen haklar kümesi ise devleti, bireyin hak temelli beklentilerini karşılama veya kendisini gerçekleştirebilme imkanı ile yükümlendirmektedir. Bu doğrultuda devlet açısından kamusal bir sorumluluk doğuran “pozitif yükümlülükler” ortaya çıkmaktadır.

Sözü edilen “pozitif yükümlülükler”, genel olarak “ekonomik, sosyal ve kültürel haklarla” ilişkilendirilmektedir. Bu türden yükümlülükler doğuran haklar çoğunlukla, -örneğin sağlık hakkının gereklerinin icrası adına sağlık hizmetleri sunulması gibi- mali sonuçları olan birtakım kamusal sorumluluklar doğurmaktadır. Bu noktada, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de “negatif ve pozitif yükümlülükler tipolojisine” bağlı kalmaktadır. Ancak insan hakları yargısında “*insan haklarına saygı; insan haklarını koruma; ve insan haklarının gereğini yerine getirme yükümlülükleri*” olarak belirlenmiş olan üçlü bir tipolojinin yerleşik hale geldiğini kaydedebiliriz.² İnsan hakları, doktriner sistematigi, yargısal pratiği ve kurumsal yapılanması boyutlarıyla bir

¹ Kapani, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, s. 6.

² Bkz., Harris, D. J.; O’Boyle, M.; Bates, E. P.; Buckley, C. M., *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, Çev.: Ed. H. Dinçer, Avrupa Konseyi, 2013, s. 19.

bütün olarak hakları sorumluluklar dizgesi ile birlikte normlaştıran bir hak ve özgürlükler rejimi olarak yapılandırılmıştır. Bu rejim normatif çerçevesini, olağan dışı koşulları da dikkate alan bir düşünsel temel üzerine inşa etmiştir. Öyle ki, temel hak ve özgürlükler temelinde herhangi bir ulusu tehdit eden olağanüstü dönemlerin istisnai niteliği *sui generis* bir insan hakları rejiminin varlığını doğurmuştur.

Kamu hukuku doktrininde oldukça zengin bir içerikle düzenleme konusu yapılan olağanüstü hâl,³ istisnai bir duruma tekabül etmektedir. Bir istisnai durum (*state of exception*) olarak tezahür eden olağanüstü hâl, doktrinde “*hemen harekete geçmeyi gerektiren ve genellikle tehlikeyi içeren beklenmedik, ani, öngörülemeyen bir kriz hali*” olarak tanımlanmıştır. Bilişsellik, geçicilik ve varoluşsallık bileşenlerini içeren olağanüstü hâl, öngörülemezlik karşısında ivedi bir eylemselliği gerekli kılan bir istisna durumuna tekabül etmektedir. Söz konusu bileşenlerden ilki, “*beklenmeyen, öngörülmeyen ve ani olma yönünü ifade ederken*”; ikincisi, “*hemen ancak sınırlı bir süre için bir davranışta bulunmayı gerektiren duruma*” işaret etmektedir. Üçüncü bileşen ise “*hukuki ve siyasi düzenin varlığına, bütünlüğüne ya da sürekliliğine karşı önemli bir tehdit oluşturma durumunu*” ifade etmektedir. Olağan dönem idari uygulamalar, tasarruflar ve hukuksal düzenlemelerle yönetilmesi imkansız olan “afet, ayaklanma ve savaş” gibi olağan dışılıklarla mücadelede başvurulmuş istisnai yönetim biçimini deyimlemektedir.⁴

İstisnai yönetsel durumun normatif çerçevesinin belirlenmesi noktasında dünyada ulusal anayasalarda üç farklı sistemsel yaklaşım⁵ ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilkini, olağanüstü hâl durumuna ilişkin hiçbir hükme yer vermeyen anayasalar oluşturmaktadır.⁶ İkinci sistemsel yaklaşımda, olağanüstü hâl hükümlerine anayasalarında genel hatlarıyla yer veren devletler yer almaktadır. Üçüncüsünü ise, bunalım durumlarında olağanüstü yönetim usullerini ayrıntılı olarak düzenleyen ulusal anayasalar oluşturmaktadır.⁷

Ulusların selametini ve iyiliğini tehdit eden veya tehlikeye sokan bir durumun tespit edilmesi ile etkinleşen olağanüstü durumların

³ Doehring, Karl, *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, Çev.: Ahmet Mumcu, İnkilâp Kitapevi, 4. Baskı, İstanbul, 2002, s. 248.

⁴ Bkz., Esen, Selin, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2008, s. 5-6. Ayrıca olağanüstü hâl rejimlerinde hak ve özgürlüklerin sınırlanması konusunda uyulması gereken koşullara ilişkin olarak bkz., Gözler, Kemal, *İnsan Hakları Hukuku*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2017, s. 244-248.

⁵ Türkiye’nin anayasal sistemi açısından olağanüstü yönetim biçiminin düzenlenişi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, 10. Baskı, s. 355 vd.

⁶ Bu tür anayasal sistemin en bariz örneğini Amerikan Anayasası oluşturmaktadır. İlgili Anayasa devlet bunalımlarına ilişkin hiçbir düzenleyici norma yer vermez. Buna rağmen Supreme Court, bir bunalım durumunda diğer organların yetkilerinin kısıtlanarak kime yetki tanınacağına ilişkin çeşitli kararlar vermiştir. Bkz., Doehring, Karl, *Genel Devlet Kuramı...*, s. 249.

⁷ Doehring, *Genel Devlet Kuramı ...*, s. 248.

nedenleri doktrinde çoğunlukla “siyasi, ekonomik veya toplumsal bir bunalım” olarak sıralanmaktadır.⁸ Bir “bunalım ya da buhran” hali olarak nitelenen bu durumun yol açacağı olağanüstü hâl hukuku, varoluşsal bir mücadeleyi gerekli kılan bir kamusal durum olarak kaydedilmektedir.⁹ Varlık ve güvenlik temelinde devleti tehdit eden bu türden olağanüstü durumlarda, özgürlükler düzeninin olağan dönemdeki şekliyle korunması imkansız hale gelmektedir. Hatta öyle ki çağ krizleri, “özgürlüklerin korunması ile otoriter yönetsellik” arasında paradoksal bir ilişkisellik durumu yaratabilmektedir.¹⁰

Yukarıda sözünü etmiş olduğumuz “bunalımlı kamusal duruma” yol açan genel nedenlerin dışında “depresyon, sel, volkanik olaylar, kuraklık, toprak kayması, yangın ve salgın hastalıklar” gibi ağır yıkıma yol açan doğa kaynaklı felaketler de olağanüstü hâli gerekli kılan gerekçeler olarak kaydedilmektedir.¹¹ Bu türden olağan dışı ve öngörülemez “insani veya tabii” katastrofik durumları yönetebilmek adına olağanüstü yönetsel mekanizmalar öngörülmüştür.

Olağanüstü yönetsel mekanizmaların devreye sokulmasını gerekli kılan bunalım dönemlerinde hak ve özgürlüklerin kısıtlanması veya askıya alınması, sözleşmeler öncesi dönem açısından devletler için sorun teşkil etmemekle birlikte, bölgesel veya uluslararası nitelikli insan hakları sözleşmeleri sonrasında durum değişmiştir.¹² Nitekim uluslararası insan hakları rejimi, sözünü etmiş olduğumuz olağan dışı dönemlerin hukukunu belirleyen ilgili ulusları bağlayıcı birtakım sözleşmesel normlara ve ilkelere yer vermiştir. Bunların başında Birleşmiş Milletlerin (BM) 1976 tarihli *Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi* gelmektedir. İlgili Sözleşmenin 4/1. maddesi uyarınca, herhangi bir “*Ulusun hayatını tehdit eden ve varlığı resmen ilan edilmiş olan olağanüstü bir durumun ortaya çıkması halinde, bu Sözleşmeye Taraf Devletler, uluslararası hukuktan kaynaklanan diğer yükümlülüklerine aykırı olmamak ve ırk, renk, cinsiyet, dil, din ya da toplumsal kökene dayalı bir ayrımcılık içermemesi kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde olmak üzere, bu Sözleşmeden doğan yükümlülüklerinden ayrılan tedbirler alabilirler.*”¹³

Sözleşmenin ilgili hükmünün yorumunda devletlerin söz konusu yükümlülükleri askıya alma veya bu yükümlülüklere aykırılık teşkil eden tedbirler almaya yönelik uygulamaların istisnailiği ve geçiciliği öngörülmektedir. İlgili maddeye dayalı biçimde bir istisna hâli öngörecektir. İlgili devletin öncelikle iki temel koşulu yerine getirmesi beklenmektedir. Buna göre, “olağanüstü durumun” ilgili ulusun kamusal yaşamını tehdit edici nitelikte olması ve olağanüstü durumun varlığının

⁸ Esen, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi*, s. 38.

⁹ Doehring, *Genel Devlet Kuramı...*, s. 246.

¹⁰ Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, s. 242.

¹¹ Esen, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi*, s. 39.

¹² Kapani, Münci, *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2011,

4. Basım, s. 111-112.

¹³ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/07/20030721.htm#2>

resmen ilan edilmiş olması icap etmektedir. İkinci koşul, “kanunilik ve hukukun üstünlüğü” ilkelerinin korunması amacına matuf bir esas koymaktadır. Taraf devletlerden sözleşmeden doğan yükümlülüklerde *derogasyona* neden olacak olağanüstü durum ilanlarında, bu durumda kullanılan yetkileri düzenleyen anayasa hükümleri ve diğer hukuk kuralları çerçevesinde hareket etmeleri beklenmektedir. Sözleşmenin 4. maddesinin birinci paragrafında belirtildiği üzere, Sözleşmeden doğan yükümlülüklerden ayrılan tedbirlerin alınmasının söz konusu olabilmesi, ancak alınacak tedbirlerin olağanüstü durumun gerektirdiği ölçüde olmalıdır. Bu gereklilik, olağanüstü durumun süresi, içeriği, coğrafi alanı ve olağanüstü durum nedeniyle başvurulanan *derogasyon* tedbirleriyle ilişkilidir. Dördüncü maddenin birinci paragrafına göre, bu Sözleşmeden doğan yükümlülüklerden ayrılan tedbirler, uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerle ve özellikle uluslararası insancıl hukuka aykırı olmamak durumundadır. Taraf devletin Sözleşmeden kaynaklanan yükümlülüklerini askıya alması veya bu yükümlülüklerden ayrılan tedbirler alması durumu, ilgili devletin taraf olduğu diğer bir uluslararası sözleşmenin veya genel bir uluslararası hukuk yükümlülüğünün ihlali sonucunu doğuruyorsa, dördüncü madde Sözleşmenin bazı hükümlerinin *derogasyonunu* meşrulaştıramayacaktır.¹⁴

Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinde Sınırlama ve Derogasyon Hükümlerine ilişkin olarak düzenlenmiş olan 1984 tarihli “*Siracusa İlkeleri*,” “*Olağanüstü Hâl Durumlarında Derogasyonların*” aciliyet kesbeden bazı durumların varlığı halinde kabul edilebilirliğini esasa bağlamıştır. Buna göre ilk durum; “*Ulusun Yaşamını Tehdit Eden Kamu Acil Durumları*” olarak belirlenmiştir. Bu noktada, herhangi bir ulusun yaşamına yönelik olarak ortaya çıkan tehdidin, “nüfusun ve devlet topraklarının tamamını veya bir kısmını etkiler” nitelikte veya “nüfusun fiziksel bütünlüğünü, politik bağımsızlığını veya devletin toprak bütünlüğünü veya Sözleşmede tanınan hakların sağlanması ve korunması için vazgeçilmez kurumların varlığı veya temel işleyişini” tehdit eder düzeyde olması gerekir. *Siracusa İlkelerine* göre, Sözleşme kapsamındaki yükümlülüklerinden vazgeçen devletin, ulusun yaşamını tehdit eden bir kamu acil durumunun varlığını resmen ilan etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yine dördüncü madde gereğince “bir *derogasyonun* sona ermesiyle birlikte Sözleşme ile korunan tüm hak ve özgürlükler tümüyle geri kazanılır.”¹⁵

İlgili ilkelerin öngörmüş olduğu bir diğer prensip ise, kesin biçimde gerekli olan durumlara işaret etmektedir. Buna göre, “*herhangi bir derogasyon tedbirinin ciddiyeti, süresi ve coğrafi kapsamı, yalnızca ulusun yaşamına yönelik tehdidi ele almak için kesinlikle gerekli olacak ve doğası ve*

¹⁴ United Nations, “International Covenant on Civil and Political Rights”, General Comment on Article 4’.

¹⁵ UN Commission on Human Rights, “The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights”, 28 September 1984.

kapsamı ile orantılı olmalıdır.” Bu durumda “katı gereklilik ilkesinin nesnel bir şekilde uygulanması öngörülmektedir. Her önlem fiili, açık, mevcut veya yakın bir tehlikeye yönelik olmalı ve yalnızca potansiyel tehlikenin kavranması nedeniyle uygulanmamalıdır.”¹⁶

Bu bağlamda bir başka temel sözleşmesel çerçeveyi ortaya koyan metin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesidir. İlgili Sözleşmenin “olağanüstü hâllerde yükümlülükleri askıya alma” başlıklı 15/1. maddesine göre; “Savaş veya ulusun varlığını tehdit eden başka bir genel tehlike halinde her Yüksek Sözleşmeci Taraf, durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan başka yükümlülüklerle ters düşmemek koşuluyla, bu Sözleşmede öngörülen yükümlülüklerle aykırı tedbirler alabilir.” Ancak ilgili maddenin ikinci fıkrası istisna hâlini meşrulaştıran birinci hükmün, 2. maddede düzenlenen “yaşam hakkı”; “işkence yasağı” (3. madde); “kölelik ve zorla çalıştırma yasağı” (madde 4/1); ile “kanunsuz ceza olmaz” ilkesine (7. madde) aykırı tedbirlere cevaz vermeyeceği düzenlenmiştir.¹⁷ Sözleşmenin “kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkın” düzenleyen 5/1-e maddesi kamu sağlığını güvence altına almak adına “bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için bunu taşıyanların, akıl hastalarının, alkol ve uyuşturucu bağımlısı olanların veya serserilerin hukuka uygun olarak tutulmasına” imkan sağlamaktadır.¹⁸ Sözleşmesel çerçeve ve doktriner açıklamaya yer verdikten sonra, içinde bulunduğumuz küreselleşmiş krizin uluslarüstü ölçekte yönetici aktörleri/örgütlerinin sürece ilişkin tavsiye ve telkinlere yer verelim.

Bu örgütlerden birisi olan İşkencenin Önlenmesi Alt-Komite (Subcommittee on the Prevention of Torture, SPT), koronavirüs salgınında özellikle ceza ve infaz kurumlarında mahkumların ve tutukluların haklarına ilişkin tüm üye devletlere çağrıda bulunmuştur. Komite üye devletlere, “Tokyo Kurallarında”¹⁹ belirtildiği şekliyle hapis dışı önlemleri tam olarak dikkate alarak, yapılması kendileri için güvenli olan tutuklular için erken, şartlı veya geçici salıverilme uygulanarak cezaevlerinde ve mümkün olan diğer alıkonulma yerlerindeki

¹⁶ UN Commission on Human Rights, “The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights”, 28 September 1984.

¹⁷ European Convention on Human Rights, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

¹⁸ Bkz., Harris, D. J.; O’Boyle, M.; Bates, E. P.; Buckley, C. M., *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, s. 123.

¹⁹ United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules) (1990), <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/united-nations-standard-minimum-rules-for-non-custodial-measures-the-tokyo-rules/> Aşgari Standart Kuralları, hapis dışı önlemlerin kullanılmasını geliştirmek için temel prensipleri ve hapis cezalarına alternatif bir cezaya tabi olan kimseler için minimum koruma kurallarını düzenlemektedir. Bu kurallar, ceza adaletinin yerine getirilmesinde ve özellikle suçlulara muamele konusunda toplumun daha fazla katılımının sağlanması ve ayrıca suçlular arasında topluma karşı sorumluluk duygusunun geliştirilmesi amacıyla hazırlanmıştır.

popülasyonu azaltmaları tavsiye edilmiştir. Popülasyonlarını mümkün olduğunca en aza indirmek amacıyla göçmenlerin tutulduğu alıkonulma merkezlerinin ve kapalı mülteci kamplarının kullanılmalarının bu süreçte gözden geçirilmesi salık verilmiştir. Enfeksiyona karşı özellikle savunmasız olanlar için uygun önlemlerin devreye sokulması adına tutukluluktan tahliye incelemeye tabi olmalıdır. Ziyaret rejimlerinin sağlıkla ilgili gerekçelerle sınırlı olması durumunda, tutukluların telefon, internet/e-posta, video iletişimi ve diğer uygun elektronik araçlar vs. aracılığıyla aileleriyle ve dış dünya ile iletişimlerini sürdürmeleri için yeterli, telafi edici önlemler sağlanmalıdır. Yine “tıbbi izolasyon kullanımının disiplin hücre hapsi şekline dönüşmesinin engellenmesi için tıbbi izolasyon, bağımsız bir tıbbi değerlendirmeye dayanmalı, orantılı olmalı, zaman bakımından sınırlı olmalı ve usûli güvencelere tabi olmalıdır. Tüm tutukluların ve personelin alınan tüm önlemlere, bunların sürelerine ve gerekçelerine ilişkin güvenilir, doğru ve güncel bilgi almasının sağlanması tavsiye edilmiştir”.²⁰

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) küresel misyonu çerçevesinde²¹ Covid-19 bağlamında halk sağlığının ve sosyal önlemlerin ayarlanmasında dikkat edilmesi gereken birtakım tavsiyelerde bulunmuştur. Buna göre DSÖ, tüm şüpheli vakaların tanımlanmasını, test edilmesini, izole edilmesini ve bakımının yapılmasını ve irtibatlarının tanımlanmasını, izlenmesini ve karantinaya alınmasını önermiştir. Örgüt, halk sağlığı ve sosyal önlemlerin alınması yönündeki kararların bilimsel kanıtlar ile gerçek dünya deneyimine dayanmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Ayrıca bu bağlamda ekonomi ve güvenliğe ilişkin etkenler, insan hakları, gıda güvenliği ve kamuoyu duyarlılığı ve uyumu gibi diğer kritik etmenlerin de dikkate alınmasını öngörmüştür. Örgüt tedbirlerin alınmasında tedricilik ilkesine dikkat çekmiştir. Önleyici tedbirlerin alınmasına ilişkin kararlarda savunmasız nüfusların (*vulnerable populations*) korunmasının merkezi önemine dikkat çekilmiştir. İş yerlerinde ise fiziksel mesafelendirme, el yıkama, solunum görgü kuralları ve potansiyel olarak termal izleme açısından standart Covid-19 önleme tedbirlerini teşvik etmek ve mümkün kılmak için uygun direktifler ve kapasiteler de dahil olmak üzere önleyici tedbirlerin alınması öngörülmüştür. Uzaktan çalışma, kademeli

---

²⁰ İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezanın Önlenmesi Alt Komitesi (SPT), “İşkencenin Önlenmesi Alt Komitesi’nin Taraf Devletlere ve Ulusal Önleme Mekanizmalarına Koronavirüs Salgınına İlişkin Tavsiyesi”, Mart 2020.

²¹ ‘Herkes için her yerde daha iyi sağlık hizmeti için çalışma’ (working for better health for everyone, everywhere) mottosuyla hareket eden Dünya Sağlık Örgütü (WHO), ‘dünyanın her yerinde ırk, din, politik görüş, ekonomik veya sosyal durumdan bağımsız olarak tüm insanlara yüksek standartlı sağlık hizmetlerini erişilebilir kılmayı’ kendisine misyon edinmiştir. Bkz., https://apps.who.int/gb/bd/pdf_files/BD_49th-en.pdf#page=7.

vardiyalar ve kalabalıklaşmayı azaltmaya yönelik diğer uygulamalarının da teşvik edilmesi tavsiye edilmiştir.²²

Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü kamp ve kamp benzeri yerleşimlerdeki sığınmacı ve göçmenlerin koronavirüsün önlenmesi ve kontrolü için yapılması gerekenlere dair rehber ilkeler belirlemiştir. Bu noktada Örgüt ilk olarak, *ulaşılabilir en yüksek fiziksel ve zihinsel sağlık standardından yararlanma hakkı* kapsamında devletlerin pozitif yükümlülüğüne dikkat çekmiştir. Bütün devletlerin, herhangi bir ayırım gözetmeksizin, ulusal sınırlarında barınan mülteciler ve göçmenler dahil herkes için sağlık hakkını koruma ve teşvik etme yükümlülüğünü ifade etmiştir. Örgüt, sözü edilen kırılgan gruplar açısından “Covid-19 hazırlık, önleme ve kontrol hakkının, ayırım gözetmeyen, çocuk ve cinsiyete duyarlı kapsamlı yasalar ve ulusal politika ve uygulamalar yoluyla kullanılmasını” tavsiye etmiştir. Ayrıca ulusal sağlık sistemlerinin, tüm toplulukların erişebildiği kültürel, dilsel ve “çocuk, cinsiyet ve yaşa” duyarlı Covid-19 hizmetleri sunmayı amaçlaması gerektiğini kaydetmiştir. Mülteci ve göçmen işçilerin, “uluslararası çalışma standartlarının ve temel hakların korunması” noktasında da pozitif yükümlülüklerini yerine getirmesi öngörülmüştür.²³

Öte yandan Avrupa Konseyi ise pandemi sürecinde “demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı” ilkesine riayet noktasında uyarıcı bir çerçeve ortaya koymuştur. Bu bağlamda dört temel noktaya işaret eden Konsey, ilk olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 15. maddesinde düzenlenmiş olan olağanüstü durumlarda “derogasyon” hakkına dikkat çekmiştir. Pandemi tehdit karşısında alınan ulusal önlemlerin kapsamı ve uygulanma şekilleri, devletten devlete değişkenlik arz edebilir. Üye devletler tarafından alınan bazı kısıtlayıcı tedbirler, sağlığın korunmasına ilişkin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin olağan hükümleri temelinde gerekçelendirilebilse de istisnai nitelikteki önlemler, devletlerin Sözleşme kapsamındaki yükümlülüklerinden sapma durumu yaratabilir. Tam da bu noktada Konsey, yönetsel keyfiliği bertaraf edebilmek adına öngörülen istisna hâlinin, iç hukukta açık bir temele sahip olmasını ve kamusal aciliyet durumu ile mücadelede başvurulması kesinlik arz eder nitelikte olması gerektiğini belirtmiştir. Devletler, alınan tüm önlemlerin demokratik düzeni tehditlere karşı korumaya çalışması gerektiğini ve çoğulculuk, hoşgörü ve açık görüşlülük gibi demokratik bir toplumun değerlerini

---

²² WHO, “Considerations in adjusting public health and social measures in the context of COVID-19: interim guidance”, April 2020, <https://www.who.int/publications-detail/considerations-in-adjusting-public-health-and-social-measures-in-the-context-of-covid-19-interim-guidance>

²³ WHO, “Preparedness, prevention and control of coronavirus disease (COVID-19) for refugees and migrants in non-camp settings”, April 2020, [https://www.who.int/publications-detail/preparedness-prevention-and-control-of-coronavirus-disease-\(covid-19\)-for-refugees-and-migrants-in-non-camp-settings](https://www.who.int/publications-detail/preparedness-prevention-and-control-of-coronavirus-disease-(covid-19)-for-refugees-and-migrants-in-non-camp-settings)

korumak için her türlü çabayı göstermeleri gerektiğine dikkat çekmiştir.²⁴

Konseyin bu bağlamda öngörmüş olduğu ikinci temel nokta ise, ilgili devletlerin olağanüstü durumlarda “hukukun üstünlüğüne ve demokratik ilkelere saygı” göstermesinin gerekliliği olmuştur. Bu doğrultuda Konsey dört ilkesel çerçeve belirlemiştir. Bunların ilki, “yasallık ilkesi” olup, olağanüstü durumda da idarenin eylemlerinin yasaya uygunluğunu ifade eden “hukukun üstünlüğü” ilkesini öne sürmüştür. İkincisi, *olağanüstü hâl rejimi ve acil durum tedbirlerinin belirli bir süre sınırlaması öngörmesine ilişkindir*. Acil durum rejiminin temel amacı, vaki olan krizin gelişimini kontrol altına almak ve mümkün olan en kısa sürede normale dönmektir. Sözü edilen olağanüstü hâl rejiminin uzatılmasının ise ilgili ulusal meclis tarafından gereklilik kontrolüne tabi tutulması gerekliliği söz konusudur. Üçüncü ilke ise “gereklilik ilkesi” olarak açıklanmıştır. Buna göre acil durum önlemlerinin, demokratik karar alma sürecinin normal kural ve prosedürlerinde en az değişiklik yapılarak amaçlarına ulaşabilmesini öngörmektedir. Bu bağlamda dördüncü ilke, *olağanüstü hâl rejimi sırasında yürütme eylemine ilişkin yetkilerin ve kontrollerin dağılımına ilişkindir*. Buna göre yürütme organı hızlı ve verimli bir şekilde hareket edebilmelidir. Bu, daha basit karar alma prosedürlerinin benimsenmesini ve bazı kontrol ve dengelerin hafifletilmesini gerektirebilir. Bununla birlikte, parlamentolar, yürütmenin acil durum yetkilerinin haklı olup olmadığını doğrulayarak veya yürütmenin kararlarını değiştirmek veya iptal etmek için geçici olarak müdahale ederek yürütmenin eylemini kontrol etme gücünü muhafaza etmelidir. Bu noktada anayasa yargısı başta olmak üzere yargının temel işlevi muhafaza edilmelidir. Yine hâkimlerin, acil durum mevzuatının getirdiği insan haklarının en ciddi kısıtlamalarını incelemesi önem arz etmektedir. Bu meyanda ertelemeler, “hızlı izleme” veya belirli dava kategorilerinin grup olarak ele alınmasına izin verilebilir.²⁵

Avrupa Konseyi tarafından dikkat çekilen üçüncü temel nokta ise insan hakları standartlarına ilişkindir. Buna göre ilk olarak, *yaşam hakkı; işkence ve insanlık dışı veya onur kırıcı muamele veya ceza yasağı; sağlık hizmetlerine erişim hakkına (gözden geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı'nın 11. maddesi) dikkat çekilmiştir*. Bunlardan “yaşam hakkı” ve “işkence ve insanlık dışı veya onur kırıcı muamele veya ceza yasağı”, Covid-19 gibi acil durumlarda bile herhangi bir *derogasyona* tabi olamayacakları için Sözleşme kapsamındaki temel haklara ilişkindir. Hem Sözleşme hem de Avrupa Sosyal Şartı uyarınca, devletler, pandemi ile ilgili bilinen riskler ve hastalığın yayılmasını önlemek için alınan önlemler hakkında halkı bilgilendirmekle yükümlüdür. Bu bağlamda ikinci olarak Konsey,

²⁴ Council of Europe, “Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis”, April 2020.

²⁵ Council of Europe, “Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis”, April 2020.

özgürlük ve güvenlik hakkı (md. 5) ile adil yargılanma hakkına (md. 6) dikkat çekmiştir. Buna göre, 5.1 (e) maddesinde bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önlenmesinin, bir kişinin özgürlüğünden yoksun bırakılabileceği gerekçelerden biri olduğunu belirtmiştir. Bu tür önlemlere başvurmadan önce devletlerin ilgili bir yasal dayanağın varlığını kontrol etmeleri ve özgürlüğünden yoksun bırakma ile ilgili önlemlerin daha az sıkı alternatiflere karşı kesinlikle gerekli olup olmadığını düşünmeleri beklenmektedir. Devletler ayrıca, yargılamaların temel adalet gereksinimini (silahların eşitliği gibi) karşılamasını ve masumiyet karinesine saygı göstermesini sağlamak ve hâkimlerin bağımsızlığına müdahale edecek hiçbir adım atılmamasını sağlamak için genel bir yükümlülük altındadır.²⁶

Konsey, “özel hayat hakkı (*right to private life*), vicdan özgürlüğü, ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğüne” dikkat çekmiştir. Sözleşmenin 8, 9, 10 ve 11. maddelerinde güvence altına alınan tüm bu hak ve özgürlüklerden etkili bir şekilde yararlanmak modern demokratik toplumların bir ölçütüdür. Onlarla ilgili kısıtlamalara yalnızca yasa ile oluşturulmuş ve sağlığın korunması da dahil olmak üzere izlenen meşru amaç ile orantılıysa izin verilebilir. Bu meyanda son olarak Konsey, ayrımcılık yasağı ile çeşitlilik (*diversity*) ve kapsayıcılık (*inclusion*) ilkeleriyle ilgili standartlara dikkat çekmiştir. Son olarak Konsey tarafından kaydedilen dördüncü nokta, “suçtan korunma (*protection from crime*)” ve “suç mağdurlarının korunmasına (*protection of victims of crime*)” ilişkin çerçeve olmuştur. İzolasyon ve hapsedilme politikası; ev içi cinsel ve cinsiyete dayalı şiddetin artmasına ve dolayısıyla bu durumlara karşı daha fazla koruma ihtiyacı olduğunu gösteren olaylara sebep olmuştur. Bu çerçevede Avrupa Konseyi örneğin şiddet olaylarını bildirmenin alternatif yollarına izin vermek gibi, üye devletlerde uygulamaya konan pratikler hakkında bilgi sunabilir.²⁷

2- İnsan Hakları Yargısı Açısından Pandemi ile Mücadele Önlemleri

Salgın hastalıkların yanı sıra doğal afetler gibi kamusal yaşamı tehlikeye sokan olağanüstü durumların vaki olması, olağanüstü hâl rejimi çerçevesinde demokratik siyasal sistemlerde idareye birtakım koşul ilkeler çerçevesinde önlemler alabilme yetkisi tanınmıştır. Demokratik siyasallığın meşruiyet koşulları olarak, “yasallık”, “ilan ve bildirim”, “neden”, “yetki sahiplerinin belirliliği” ve “süre ve lokasyona ilişkin sınırlılık” ilkeleri sıralanmaktadır.²⁸ Doktrinde bu türden istisna hâlinde idare tarafından alınabilecek bazı önleyici tedbirler sıralanmıştır.

²⁶ Council of Europe, “Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis”, April 2020.

²⁷ Council of Europe, “Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis”, April 2020.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., Esen, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi*, s. 34-43.

Bu kapsamda olmak üzere, “bölgenin belirli yerleşim yerlerine girişi ve buralardan çıkışı yasaklamak”; “resmi ve özel her derecedeki öğretim ve eğitim kurumlarında öğrenime ara vermek ve öğrenci yurtlarını süreli veya süresiz olarak kapatmak”; “gazino, lokanta, birahane, meyhane, sinema, tiyatro gibi yerleri denetlemek, bunların açılma ve kapanma zamanını tayin etmek, sınırlamak, gerektiğinde kapatmak” gibi bazı önlemler sıralanabilir.²⁹ Yukarıda olağanüstü hâl rejimi açısından belirlenmiş olan çerçevede idarenin, durumun aciliyetine ve niteliğine bağlı biçimde başkaca önlemlere başvurusu da mümkündür. Nitekim Avrupa Konseyi’nin yayınlamış olduğu deklarasyonda da dikkat çektiği üzere, alınacak önlemler konusunda ulusal dinamikler doğrultusunda farklılıklar söz konusu olabilmektedir.³⁰ Ancak alınan önlemlerin insan hakları hukuku açısından “ölçülülük” ilkesine uygunluğu ve “yerindeliliğinin” yargısal denetime açık olması büyük önem arz etmektedir.

Halen yıkıcı etkisi sürmekte olan Covid-19 pandemisi³¹ ile ilgili insan hakları yargısına intikal etmiş herhangi bir yargısal süreç söz konusu değildir.³² Ancak önümüzdeki kısa vadede pandemi dönemi boyunca vaki olan insan hakları ihlallerine ilişkin davaların açılması, yargılama süreçlerinin başlaması ve yargısal içtihatların oluşmasına tanıklık edeceğimiz aşikardır. Burada pandeminin yarattığı krizin yönetilmesi sürecinde ulusal ölçekte idarelerin almış oldukları önlemler “ölçülülük” ve “yerindelik” ilkeleri açısından yargısal denetime konu olacaktır. Bunun yanı sıra, küresel ölçekte salgınla birlikte giderek daha da derinleşen ırkçılık ve ayrımcılık gibi ağır insan hakları ihlallerinin de yargısal denetime konu olacağı beklenmektedir.

İdarenin ulusal ölçekte ve spesifik bir durumda salgın hastalıklarla mücadele konusunda almış olduğu önlemlerin yerindeliliğine dair AIHM’in 2005 tarihli Enhorn v. İsveç davası bu bağlamda tipik bir yargısal içtihat oluşturmuştur. Her ne kadar Covid-19 pandemisi ile HIV salgını arasında bulaş riski, yayılım etkisi, mortalite ve morbidite oranı ve önleyici tedbirler seti açısından farklılıklar söz konusu olmakla birlikte her ikisi de küresel pandemi olarak kabul edilmektedir. İlgili

²⁹ Esen, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi*, s. 188.

³⁰ Council of Europe, “Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis,” April 2020.

³¹ Dünya Sağlık Örgütü’nün 13 Mayıs 2020 tarihli verilerine göre dünya genelinde 4.179.479 onaylanmış

Covid-19 vakası bulunmaktadır. Onaylanmış ölüm sayısı ise 287.525 olarak kaydedilmiştir.

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

³² Avrupa Konseyi Ayrımcılıkla Mücadele Dairesi Başkanlığı şimdiye kadar yalnızca, özellikle karantina ve eve kapanma tedbirlerinin uygulanması konusunda polis, ırka dayalı fişleme de dahil olmak üzere ayrımcılık teşkil eden eylemlerinin bildirildiğini kaydetmiştir. Bkz., Avrupa Konseyi-Ayrımcılıkla Mücadele Dairesi Başkanlığı, “COVID-19 ile mücadelenin ayrımcılık yasağı, çeşitlilik ve kapsayıcılık boyutları”, Strazburg, Nisan 2020.

davada başvuran, HIV virüsü taşıyan ve bu virüsü başkasına bulaştırmış olan bir kişidir. Davaya konu olayda, ilçe sağlık görevlisi tarafından 1988 *Bulaşıcı Hastalıklar Yasası*³³ uyarınca başvuru sahibine belirli talimatlar verilmiştir. Başvuran (*applicant*) planlanmış birkaç randevuya gitmemiş, bunun üzerine ilçe sağlık memuru, ilgili Yasa uyarınca, başvurunun üç aya kadar zorunlu olarak bir hastanede tutulması için ilçe İdare Mahkemesi'ne başvurmuştur. Başvurucunun zorunlu tecridi altı ayda bir defaetle uzatılmış ve tecrit süresi toplamda bir buçuk yıl sürmüştür. AİHM, başvurana uygulanan zorunlu tecridin HIV virüsünü yaymasını önlemek için son çare olmadığını, zira daha az ciddi tedbirlerin dikkate alınmadığını ve kamu çıkarlarını korumak için yeterli bulunmadığını tespit etmiştir. Ayrıca Mahkeme, başvurunun zorunlu tecrit emrini neredeyse yedi yıllık bir süre boyunca uzatarak, toplamda neredeyse bir buçuk yıl boyunca istemsiz bir şekilde hastaneye kaldırılmasıyla, yetkililerin HIV virüsünün yayılmadığından emin olma ihtiyacı ile başvuranın özgürlük hakkı arasında “adil denge” kurma konusunda başarısız olduğuna ve dolayısıyla AİHS'nin 5§1. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir.³⁴

Söz konusu davada Mahkeme, esasında bir kamu sağlığı ve güvenliği amacı olduğunu kabul etmiştir. Bu olayda kişiye uygulanan “tutma önlemi”, “kamu sağlığı yasasının uygulaması kapsamında, toplumun diğer üyelerini korumak için getirilmiş gönüllü tedbirlere uyulmaması nedeniyle verilmiş bir mahkeme kararına dayanmaktadır”. Burada tutma önleminin nedeni, başvurunun cinsel ilişki kurarak hastalığı yaymasının önlenmesi olarak belirlenmiştir. Böylelikle AİHM, tutmanın iç hukukta bir temeli olduğunu kabul etmiştir.³⁵ Ancak Mahkeme “bulaşıcı hastalıklar” kapsamındaki tutmanın AİHS 5 (1) (e) maddesine göre hukuka uygunluğunun tespit edilmesinde iki kriter belirlemiştir. Bu kriterlerden ilki, “bulaşıcı hastalığın yayılmasının kamu sağlığı veya güvenliği için tehlikeli olup olmadığına ilişkindir.” Mahkemece belirlenen ikinci kriter ise “daha hafif tedbirlerin kamu yararının korunması bakımından yetersiz görülerek hastalığın yayılmasının önlenmesi için bulaşıcı hastalık taşıyan kişinin tutulmasının başvuru son çare olup olmadığı” meselesidir.³⁶ Mahkeme bu kriterler çerçevesinde ihlal kararı vermek suretiyle salgın hastalıklarla mücadele önlemleri noktasında bir içtihat geliştirmiştir.

Ulusal ölçekte bir başka örnek yargı kararı ise Amerika Birleşik Devletleri'nde verilmiştir. Yargıya taşınan bu olay Kaci Hickox, y.

³³ Smittskyddslagen,

<https://www.riksdagen.se/sv/global/sok/?q=Smittskyddslagen&st=1&p=3>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

³⁴ European Court of Human Rights, Dated 25 January 2005, Application No: '56529/00', 'Case of Enhorn v. Sweden', <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68077>.

³⁵ Bkz., Harris, D. J.; O'Boyle, M.; Bates, E. P.; Buckley, C. M., *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, s. 155-156.

³⁶ Bkz., Harris, O'Boyle, Bates, Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, s. 155.

Christogher James Chrjstie davasıdır. Hickox, Batı Afrika'daki ebola hastalarını tedavi edip geri döndükten sonra Newark Havaalanı'nda birkaç günlüğüne gözaltına alınmış ve kendisine yapılan ebola testi negatif çıkmıştır. Havaalanında alıkonulduktan sonra Hickox, Newark'taki Üniversite Hastanesi'nde garajda bir tarla çadırında tutulmuştur. Negatif kan testinden sonra bile, New Jersey Hickox'u iki gün daha gözaltında tutmuş ve hapis süreci üç günden fazla uzatılmıştır. Mağdur 2015 yılında haksız tutukluluk iddiası ile dava açmıştır. Dava sonucunda taraf, New Jersey Eyaleti ile anlaşmaya varmıştır.³⁷ Taraflar arasındaki anlaşma ile karantinaya ilişkin yeni düzenlemeler yapılmıştır. İlgili düzenleme çerçevesinde karantina veya izolasyon uygulaması yalnızca ebolanın yayılmasını önlemek için tıbbi destek amaçlı ve epidemiyolojik olarak gerekli olduğunda uygulanacaktır.³⁸

Bu meyanda Anayasa Mahkemesine 2014/19081 tarih ve sayılı dosya numarası ile bireysel başvuruya konu olan olaya ilişkin karar oldukça ilgi çekici bir içtihat oluşturmuştur. Olayda Yüksek Mahkemeye başvuran kişi, HIV pozitif olan bir işçidir. Başvurucu sağlık durumu nedeniyle önce iş yerinden uzaklaştırıldığı ve daha sonra haksız olarak işten çıkarıldığını, bu durumun ayrımcı muamele teşkil ettiğini ileri sürerek iş mahkemesinde ayrımcılık yasağı tazminatı ile manevi tazminata hükmedilmesi istemiyle dava açmıştır.³⁹ Başvuran sağlık durumu nedeniyle önce iş yerinden uzaklaştırıldığını, sonra haksız olarak işten çıkarıldığını ve bu durumun ayrımcı bir muamele teşkil ettiğini, hastalığının çalışma hayatına olumsuz bir etkisinin olmadığını, iş yerindeki diğer çalışanlar için riskli bir durum teşkil etmediğini sağlık

³⁷ Kaci Hickox, y. Christogher James Chrj, Case No., 2: 15.

https://www.courts.maine.gov/news_reference/high_profile/hickox/verified_petition_for_public_health_order.pdf

³⁸ https://www.aclu-nj.org/files/4615/0119/3665/2017_7_27_Hickox_settlement_agreement_opt.pdf

³⁹ 4857 sayılı İş Kanununun 5. maddesi 'Eşit davranma ilkesi'ni düzenlemiştir. Buna göre; "İş ilişkisinde dil, ırk, renk, cinsiyet, engellilik, siyasal düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ve benzeri sebeplere dayalı ayırım yapılamaz. İşveren, esaslı sebepler olmadıkça tam süreli çalışan işçi karşısında kısmi süreli çalışan işçiye, belirsiz süreli çalışan işçi karşısında belirli süreli çalışan işçiye farklı işlem yapamaz. İşveren, biyolojik veya işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılınmadıkça, bir işçiye, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartlarının oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde, cinsiyet veya gebelik nedeniyle doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapamaz." <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>

Anayasamızın 10. maddesi ise 'Kanun önünde eşitlik' ilkesini düzenlemiştir. Buna göre; "Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir."

Yine 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanununun 64. maddesi şöyle bir düzenlemeye yer vermektedir. "57 nci maddede zikredilenlerden başka her hangi bir hastalık istilai şekil aldığı veya böyle bir tehlike baş gösterdiği takdirde o hastalığın veya her hangi bir hastalık şeklinin memleketin her tarafında veya bir kısmında ihbarı mecburi olduğunu neşr ü ilâna ve o hastalığa karşı bu kanunda mezkûr tedabirin kaffesini veya bir kısmını tatbika Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti salahiyettardır." Bkz., <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1593.pdf>

raporları ile kanıtlamış olduğunu, bu nedenlerden dolayı Anayasa'nın 10, 17, 20, 35, 36, 40, ve 49. maddelerinde tanınan haklarının ihlal edildiğini iddia etmiştir. Yargıtay ve iş mahkemesi kararlarında hastalığın "bulaşıcı" olması hususuna odaklanarak bu riskin gerçekleşmemesi için tek çözümün iş yerinden uzaklaştırılması olduğunu karara bağlamıştır. Ancak Anayasa Mahkemesi işverenin iş yerinde başvurusunun diğer çalışanlar için risk teşkil etmeyecek başka pozisyonlarda çalıştırma imkanları hakkında değerlendirme yapma yükümlülüğü olduğunu belirtmiştir. Ayrıca iş hukukunda öngörüldüğü biçimde "işten çıkarılmasına neden olacak bir eylemde bulunmadıkça yasal olarak çalışmaya devam edebileceği yönündeki haklı beklentisinin kabulü gerekir" diyerek başvurunun HIV pozitif olduğunun işverence öğrenilmesinden sonra birkaç ay süreyle çalıştırılmadığının sabit olduğunu, farklı muameleye tutulduğunu kabul etmiştir. Anayasa Mahkemesi "eşitlik" ilkeleriyle birlikte incelenen "özel hayata saygı hakkının" ihlal edildiğine ilişkin iddianın kabul edilebilir olduğuna ve bu hakların ihlal edildiğine karar vermiştir.⁴⁰

3- İnsan Hakları Siyaseti ve Kırılganlaşan Hak ve Özgürlükler Kataloğu

Küresel ölçekte taşıdığı risk faktörünün boyutları ve maliyeti tümüyle kestirilemeyen bir pandemi yaratan Covid-19 virüsünün tahrip edici etkisi, insan hakları siyaseti açısından da ağır bir bilanço ortaya çıkarma potansiyeline sahiptir. Sağlık hizmetleri temelinde pandemiye karşı yürütülen küresel mücadelenin ortasında insan hakları kataloğunda birden çok hak ve özgürlük kategorisinde ihlallere tanıklık etmekteyiz. Bu bağlamda "yaşam hakkı" başta olmak üzere, "sağlık hakkı, doğal çevre hakkı; seyahat hakkı; kişisel verilerin korunması hakkı güvenli ve sağlıklı koşullarda çalışma hakkı; sosyal güvenlik hakkı; ve özel hayatın gizliliği hakkı" gibi çok sayıdaki hak alanlarında ihlaller, insan hakları siyasetinin değişim dinamiklerini ve kırılgan doğasını göstermektedir. Herhangi bir ulusun yaşamını tehdit eden bu türden olağanüstü acil durumlarda uluslararası insan hakları hukuku, bazı hakların askıya alınmasına izin vermektedir.

Ancak acil durumun resmi olarak ilan edilmiş olması ve ilgili önlemlerin bazı koşullara sahip olması öngörülmektedir. Söz konusu koşullar, BM tarafından Covid-19 pandemisi döneminde tekraren hatırlatılmıştır. Bu koşullardan ilki, önlemler yalnızca kesin biçimde gerekli olduğu ölçüde alınmalıdır. İkincisi, uluslararası hukuk kapsamındaki diğer yükümlülüklerle tutarsızlık arz etmemelidir. Üçüncüsü, alınan önlemler zaman bakımından sınırlı olmalıdır. Son olarak, bu durumda alınan önlemler, herhangi bir ayrımcılığa yol

⁴⁰ Anayasa Mahkemesi, 2014/19081 Başvuru Numaralı, 1/2/2017 Karar Tarihli, T.A.A Başvurusu, <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Content/pdfkarar/2014-19081.pdf>

açmamalıdır.⁴¹ Alınan önlemlerin belirli bir zamansal süre ile bağlı olması ve kalıcı hale gelmemesi zorunludur. Bu çerçevede olmak üzere, kişilerin kişisel verileri korunmalıdır. Ayrıca etnik ve dini azınlıklara ile diğer ötekileştirilmiş gruplara karşı ayrımcı etkiler dikkate alınmalı ve azaltılma yoluna gidilmelidir.⁴²

Olağanüstü koşullarda devletlerin bazı insan hakları yükümlülüklerini durdurmasının yasal zemini bulunmakla birlikte, bu durumda bile birtakım temel haklara ilişkin yükümlülüklerini askıya alamazlar. Pandemi ve benzeri olağanüstü koşullarda devletlerin hiçbir biçimde, acil durum tedbirlerini “ayrımcı” bir şekilde uygulaması kabul edilemez. Uluslararası insan haklarının öngördüğü perspektife bağlı biçimde hükümetler, olağanüstü durumun özellikle “savunmasız gruplar” üzerindeki etkisini mutlak surette dikkate almak ve ilgili kırılğan gruplar üzerindeki orantısız etkilerini hafifletmek adına özel adımlar atmalıdır.⁴³

Covid-19 ile mücadele sürecinde bazı ülkelerin aşırı güç kullanımı yoluyla “insan onurunu” zedeleyen uygulamaları devreye soktukları görülmüştür. Bu kapsamda olmak üzere bazı ülkeler karantina tedbirlerinin ihlali durumunda sokağa çıkma yasağını ihlal edenlerin kafese yerleştirilmesi gibi orantısız ve onur kırıcı cezalar öngörmüşlerdir. Örneğin Filipinler’de karantina uygulamasının ihlali durumunda “ateş etme politikasının” (*shoot to kill policy*) uygulanması, Singapur’da göçmen işçilerin sınır dışı edilmesi; Güney Afrika ve Kenya’da virüs önleme tedbirlerinde aşırı polis gücü kullanılması, Hindistan’da dezenfeksiyon amacıyla göçmen işçilere kimyasal madde püskürtülmesi gibi ihlalleri kaydedebiliriz.⁴⁴ Yine Tayland, Endonezya, Fas ve Macaristan hükümetlerinin yanlış bilgiyle mücadele kisvesi altında hükümetin salgına müdahalesini eleştiren grupları susturmak amacıyla “sahte haber yasasını” yürürlüğe koymuştur. Ürdün, Mısır ve Çin gibi devletler pandemiye ilişkin olarak kamuda paylaşılan bilgilere yönelik basın özgürlüklerinin kaldırılması uygulamasına yer vermişlerdir. Endonezya’da hükümetin sosyal medyayı izlemesi ve Cumhurbaşkanı’nın Covid-19’a ilişkin kararlarını eleştirenleri cezalandırması da benzer ihlaller olarak kaydedilebilir.⁴⁵

Bazı ülkeler Covid-19’un yayılmasını izlemek için gözetim ve kişisel verilerin toplanmasını kolaylaştıracak önlemler uygulamaya koymuştur. İletişim teknolojisi “halk sağlığına” ilişkin krizlerin yönetilmesinde önemli bir araç olmakla birlikte, dijital gözetim ve kişisel verilerin toplanmasındaki artış, mahremiyet, ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü üzerinde olumsuz bir etkiye sahip

⁴¹ United Nations, “COVID-19 and Human Rights-We are all in this together”, April 2020, p. 17.

⁴² Rights and Security International, “Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners”, p. 14.

⁴³ Rights and Security International, “Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners”, p. 20.

⁴⁴ Rights and Security International, “Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners”, p. 17.

⁴⁵ Rights and Security International, “Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners”, p. 17-18.

olabilmektedir. Bu noktada pandemiyle mücadeleye yönelik olarak alınacak olan önlemlerin “şeffaf, yasal, gerekli ve orantılı” olması önem arz etmektedir. Covid-19 ile mücadele sürecinde uygulanan her türlü gözetim ve veri toplama tedbiri/yetkisi yasalarda belirtilmeli ve meşru halk sağlığı hedefleri için gerekli ve bununla orantılı olmalıdır.⁴⁶

Kuşkusuz pandeminin ortaya çıkarmış olduğu kriz dönemi özellikle kırılgan gruplar açısından insan hakları ihlallerinin bilançosunu daha da ağırlaştırmaktadır. Nitekim bunun bir göstergesi olarak bu dönemde *Avrupa Konseyi Ayrımcılıkla Mücadele Dairesi Başkanlığına* şimdiye kadar bildirilen sorunlu uygulamalar, bu trajik durumu gözler önüne sermektedir. Bu kapsamda olmak üzere, karantina ve eve kapanma tedbirlerinin uygulanmasında, polisin, açıkça ırka dayalı fişleme de (*racial profiling*) dahil olmak üzere Romanlara yönelik ağır ve ayrımcılık teşkil eden eylemler icra ettikleri bildirilmiştir. Yine bu minvalde devletin resmi dili veya dilleri dışında kalan dillerde pandemiye ilişkin bilgiye ve talimatlara erişilememesi durumu kaydedilmiştir. Ayrıca sosyal mesafe uygulamasının mülteci kamplarında ve Romanların yerleşim alanlarında sürdürülmesinin imkansızlığı ifade edilmiştir.⁴⁷ Burada insan hakları alanındaki temel sözleşmesel belgelerde⁴⁸ öngörülen “ayrımcılık yasağına” aykırılık teşkil eden uygulamalara tanıklık edilmektedir. “Aynı durumdaki kişi veya grupların farklı muamele gördükleri ve farklı durumlardaki kişi veya grupların aynı şekilde muamele gördükleri senaryoları yasaklayan”⁴⁹ ayrımcılık yasağı, AİHS’in 14. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre “Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır.”⁵⁰

Sözleşmenin ilgili maddesi, AİHS ile teminat altına alınan maddi hakların kullanımıyla ilgili olarak eşitliği garanti etmektedir. Ayrıca,

⁴⁶ Rights and Security International, “Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners”, p. 14.

⁴⁷ Avrupa Konseyi-Ayrımcılıkla Mücadele Dairesi Başkanlığı, “COVID-19 ile mücadelenin ayrımcılık yasağı, çeşitlilik ve kapsayıcılık boyutları”, Strazburg, Nisan 2020, s. 2.

⁴⁸ Ayrımcılık yasağına ilişkin uluslararası mevzuat; ‘İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunması Sözleşmesi (4 Kasım 1950); ‘Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi (16 Aralık 1966); ‘Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (16 Aralık 1966); ‘İşkenceye Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (9 Aralık 1975); ‘İrk Ayrımcılığının Bütün Biçimlerinin Tasfiyesine Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (4 Ocak 1969); ‘Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Tasfiyesine Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (18 Aralık 1979); ‘Engelli Kişilerin Haklarına Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (13 Aralık 2006); ‘Çocuk Haklarına Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (20 Kasım 1989); ‘İnsan Hakları Evrensel Beyanname (10 Aralık 1948)’.

Bkz., Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı, Avrupa Konseyi, Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı, 2010, s. 145.

https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1510-FRA-CASE-LAW-HANDBOOK_TR.pdf.

⁴⁹ Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı, Avrupa Konseyi, *Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı*, Avrupa Konseyi, 2010, s. 22.

⁵⁰ AİHS, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

2005 yılında yürürlüğe girmiş olan AİHS'ye ek 12 no'lu protokol, "ayrımcılık yasağının" kapsamını genişleterek, herhangi bir AİHS hakkının kapsamına girmediği durumlarda bile, ulusal düzeyde garanti edilen herhangi bir hakkı bu yasağın kapsamına almıştır.⁵¹ AB'nin "ayrımcılık yasağı" yönergelerinde korunan hukuki menfaatler açıkça cinsiyet, ırk veya etnik köken, yaş, engellilik, din veya inanç ve cinsel yönelim ile sınırlanmıştır. AİHS kapsamında korunan hukuki menfaatler ise açık uçlu olup, somut olay bağlamında geliştirilebilir niteliktedir.⁵²

4- Pandemi Döneminde Kırılgan Gruplar

Covid-19 pandemisi, sağlık ve refah hizmetlerine, eğitime ve istihdama erişim gibi konulardaki mevcut eşitsizlikleri ve dezavantajlı grupların karşılaştıkları sorunları artırma eğilimi göstermektedir.⁵³ Bu kapsamda dezavantajlı gruplar, insani yoksunluklar olarak kaydedebileceğimiz çok sayıda yaşamsal sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Bunlardan ilkinin, *evsiz ya da yoksul nüfus* açısından ortaya çıkan zorluklar oluşturmaktadır. Bu noktada evsiz bireylerin, bağışıklık sistemini tehlikeye sokan ağır hastalıklardan daha fazla oranda muzdarip oldukları görülmektedir.⁵⁴

Bu çerçevede yine karantina önlemlerinin göçmen işçilerin kitlesel göçüne yol açabileceği ve bunun da göçmen işçiler için ilave bir stres kaynağı olacağı ve sonuçta enfeksiyonun yayılma riskini artıracak kaydedilmiştir. Birleşik Krallık Ulusal Sağlık Servisi (*the United Kingdom's National Health Service*) tarafından "*kilit çalışan*" (*key workers*) olarak tanımlanmayan göçmenlerin çoğunun, İçişleri Bakanlığı'nın "*Düşmanca Ortam*" ("*Hostile Environment*") politikası kapsamında sağlanan devlet desteğine erişimi engellenmektedir. Benzer bir mağduriyet Lübnan'daki göçmen işçiler açısından söz konusudur. Burada göçmen işçilerin test yaptırabilmeleri için yüksek maliyetlere ulaşan birtakım evrakların tedarikinin gerekmesi nedeniyle sözü edilen mağduriyet görülmektedir.⁵⁵

Aşırı zorluklar ve ağır insani krizlerle (gıda, su ve sağlık sıkıntısı dahil) karşı karşıya kalan mülteciler ile ağır insani kriz bölgelerinde bulunan diğer bireylerin Covid-19 kapsamında aşırı risk altında olduğu aşıkardır. Coronavirüs, gıda ve sağlık hizmetleri açısından özellikle savaş

⁵¹ Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı, Avrupa Konseyi, Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı, 2010, s. 57.
https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1510-FRA-CASE-LAW-HANDBOOK_TR.pdf.

⁵² Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı, Avrupa Konseyi, Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı, 2010, s. 119.
https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1510-FRA-CASE-LAW-HANDBOOK_TR.pdf.

⁵³ Avrupa Konseyi-Ayrımcılıkla Mücadele Dairesi Başkanlığı, "*COVID-19 ile mücadelenin ayrımcılık yasağı, çeşitlilik ve kapsayıcılık boyutları*", Strazburg, Nisan 2020, s. 2.

⁵⁴ Rights and Security International, "Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners", p.20.

⁵⁵ Rights and Security International, "Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners", p.20.

bölgelerinde olanlar için aşırı bir risk teşkil etmektedir.⁵⁶ Covid-19 salgını ile mücadele sürecinde bütüncül çabaların bir parçası olarak mülteci ve göçmenlerin genel nüfusa dahil edilmesi gerekmektedir. Bu çabalar pandemiye küresel müdahalenin hedeflerine uygun olmalı ve uluslararası insan hakları yükümlülükleri, mülteci hukuku, uluslararası çalışma standartları ve diğer ilgili uluslararası ve bölgesel araçlar ve standartlar da dahil olmak üzere birçok yasal belge ile uyumluluk arz etmektedir.⁵⁷

Pandemi döneminin risk altına aldığı bir başka kırılğan grup da cezaevinde bulunan mahkumlardır. Mahkumlar ve gözaltında tutulanlar gerçek enfeksiyon riski ve uygun sağlık önlemlerine erişim eksikliği ile karşı karşıya kalabilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Göçmenlik ve Gümrük Muhafaza (ICE, *Immigration and Customs Enforcement*) merkezlerindeki göçmen tutukluları ve Birleşik Krallık'taki gözaltı merkezleri idari sınırlama nedeniyle daha fazla enfeksiyona maruz kalmaktadır.⁵⁸ Kamu makamları, sosyal mesafe ve diğer sağlık tedbirlerine ilişkin Dünya Sağlık Örgütü rehberini göz önünde bulunduran tedbirler dahil olmak üzere hapisanelerdeki yoğunluğa çözüm için gerekli adımları ivedilikle atması icap etmektedir. Özellikle uluslararası hukuk tarafından tanınmayan suçlardan dolayı tutuklu bulunan kimselerin serbest bırakılmasına öncelik verilmelidir.⁵⁹

Özgürlüklerinden yoksun bırakılan kişilerin tıbbi muayeneden geçmeleri sonrasında ihtiyaç duyduklarında sağlık hizmeti alabilmelerinin imkanı sağlanmalıdır. Sağlık taramasının amacı tutuklunun, tutulma merkezi çalışanlarının ve diğer tutukluların sağlığını korumak ve virüsün yayılmasını önlemek adına herhangi bir hastalıkla hemen ilgilenilmesini sağlamaktır. Aile ziyaretlerinin yerini telekonferans, elektronik iletişim ve telefon görüşmeleri gibi diğer çözümlerin alması tutulma merkezleri idarelerinin kurumsal olarak uzun süreli çabalarını gerektirebilir. Bu süreçte öngörülen çözümler konusunda tutuklular bilgilendirilmelidir. Keyfi biçimde ve hukuka aykırı olarak 'gizliliğe veya aile hayatına müdahalede bulunulmamalıdır.⁶⁰

Ayrıca tutulma merkezlerinde izolasyon ve karantina tedbirleri 'hukuka uygun, orantılı, gerekli, zamanında ve incelemeye tabi' olmalıdır. Bu önleyici uygulamalar fiili hücre hapsine dönüşmemelidir.

---

⁵⁶ Rights and Security International, "Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners", p.21.

⁵⁷ WHO, "Preparedness, prevention and control of coronavirus disease (COVID-19) for refugees and migrants in non-camp settings", April 2020.

⁵⁸ Rights and Security International, "Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners", p. 22.

⁵⁹ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği/Dünya Sağlık Örgütü, "Ara Rehber: Covid-19: Özgürlüğünden Yoksun Bırakılmış Kişiler Hakkında", Mart 2020.

⁶⁰ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği/Dünya Sağlık Örgütü, "Ara Rehber: Covid-19: Özgürlüğünden Yoksun Bırakılmış Kişiler Hakkında", Mart 2020.

Karantinaların zaman sınırı olmalıdır. Enfeksiyonun yayılmasını önlemek amacıyla ilgili idareler tarafından devreye sokulan bu uygulamalara başka alternatif koruyucu önlem kalmadığı takdirde uygulamaya alınmalıdır.⁶¹

5- Pandemi Döneminde İnsan Hakları Ülke Uygulamaları

Pandemi döneminin kamu sağlığını tehdit eden olağanüstü koşullar altında ulusal ölçekte farklı ülkeler, insan hakları rejimi açısından birtakım kısıtlar öngörmüşler ve önleyici tedbirler düzenlemiştir. Alınan birtakım ulusal tedbirler, kişinin temel hak ve özgürlüklerini askıya alan bir kısıtlayıcılık doğurmaktadır. Bu noktada kimi zaman ihlale yol açan birtakım dikkat çekici ülke uygulamalarına yer verilecektir.

Pandemiye dönüşen virüsün ilk ortaya çıktığı ülke olan Çin, krizle mücadele döneminde alınması gereken tedbirler noktasında ilk uygulama örneklerini ortaya koymuştur. Bu meyanda Çin'in yüzlerce kentinde yaşayan vatandaşların, akıllı telefonlarına kişisel bilgilerine ve son yolculuklarının ayrıntılarına dayanarak karantinaya almaları veya halka açık yerlere girmeleri gerekip gerekmediğini belirleyen yazılımı yüklemelerini öngörmüştür. Söz konusu yazılım, kullanıcıların konumunu izlemekte ve verileri güvenlik güçleri ile paylaşmaktadır.⁶² Yine bu kapsamda olmak üzere, Arjantin Güvenlik Bakanlığı, özellikle pandemi döneminde ortaya çıkabilecek bilgi kirliliğini önlemek adına sosyal medyada gözetim ve denetim işlevini icra edecek "siber devriyeler" oluşturmuştur.⁶³

Tüm dünyayı çok yönlü bir çaresizliğe mahkum eden pandemi krizinin süreçsel yönetimi kritik önemi haizdir. Bu bağlamda, yalnızca sağlık hizmetleri ve tıbbi bakım boyutunun ötesinde çok yönlü bir süreç yönetiminin söz konusu olduğu kaydedilmelidir. Bu süreç yönetiminin önemli boyutlarından birisini de iletişim süreci oluşturmaktadır. Süreç sahibi ilgili idari birimin veya ulusal hükümetin hem dünya hem de ulusal kamuoyunu saydamlık ilkesi çerçevesinde doğru ve sürekli biçimde bilgilendirilmesi zorunluluk arz etmektedir. Bunun yanı sıra bu dönemde gündeme gelen "infodemi"yi⁶⁴ bertaraf edecek bir düzenleme öngörülebilir.

⁶¹ BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği/Dünya Sağlık Örgütü, "Ara Rehber: Covid-19: Özgürlüğünden Yoksun Bırakılmış Kişiler Hakkında", Mart 2020.

⁶² <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁶³ <https://www.icnl.org/covid19tracker/?location=&issue=10&date=&type=>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁶⁴ Infodemikler, bir sorun hakkında aşırı miktarda bilgi olup bir çözümü tanımlamayı zorlaştırır. Infodemi, acil sağlık durumunda yanlış bilgi, dezenformasyon ve söylentiler yaymak suretiyle etkili bir kamu sağlığı sürecini engelleyebilir ve güvensizlik durumu yaratabilir. Infodemikleri yönetmek için DSÖ, 'Salgın Bilimler Ağı' adlı yenilikçi bir iletişim girişimi geliştirmiştir. DSÖ bu noktada, EPI-WIN aracılığıyla güvenilir kaynakları tanımlamıştır. <https://www.who.int/docs/default->

Avustralya'da “*Acil Durum Yönetim Değişikliği (Covid-19 Müdahale Yasası)*”, 2005 yılında Batı Avustralya'nın Acil Durum Yönetim Yasası'nı değiştirerek hükümetin koronavirüs krizi sırasında izole edilmesi gerekenlerin toplulukla etkileşime girmesini önlemek için evlere gözetim cihazları kurmasına izin vermiştir. Buna uymayan kişiler hakkında 12.000 dolar para cezası veya bir yıla kadar hapis cezasına çarptırılması düzenlenmiştir.⁶⁵ Pandemi ile mücadelede dijital/elektronik izleme ve gözetleme mekanizması geliştiren Bahreyn ise “*BeAware*” uygulamasını devreye sokmuştur. Bu uygulama ile kendisini izole eden kişiler için telefonlarından 15 metre uzakta olduklarında izleme istasyonunu bilgilendirecek bir elektronik bilezik takma zorunluluğu getirilmiştir. Uygulamayı kullanan kendisini tecrit eden bireyler, varışta “*Ev Konumunu Belirleyi*” seçerek izolasyon konumlarını belirlemek zorundadır.⁶⁶

Avrupa'da pandeminin ağır bilançosuna tanıklık ettiğimiz ülkelerin başında gelen Fransa, Covid-19 salgınına yönelik olarak 2020-290 sayılı *Acil Durum Kanununu* çıkarmıştır. İlgili Kanun, Covid-19 salgını ile ilgili olarak Anayasanın 38. maddesi uyarınca iki ay süreyle “*sağlık acil durumu*” öngörmüştür. Acil sağlık durumu, Başbakanın, bireylerin hareket ve toplanma özgürlüğünü kısıtlayan kararnameler çıkarmasına ve pandemi krizini ele almak için gerekli olan diğer herhangi bir düzenleyici tedbiri almasına izin vermektedir.⁶⁷ Avrupa'da pandemi sürecini oldukça disiplinli biçimde yöneten Federal Almanya'da ise “Federal Devlet Başkanlarının 15 Nisan Kararı” çıkarılmıştır. İlgili karar, toplantıları yasaklayan ve kişilerin kamusal alanlarda zaman geçirmesini kısıtlayan 12 ve 22 Mart tarihli ortak kararları genişletmektedir.⁶⁸ Hong Kong'ta ise hükümet, karantinaya alınan kişileri etkin biçimde izleyebilmek ve denetlemek adına onlara elektronik bileklikler takma zorunluluğu getirmiştir.⁶⁹

Avrupa Birliği üyesi olan ülkelerden Macaristan, olağanüstü hâl dönemine ilişkin yetkiler noktasında tartışma yaratan bir yasal düzenlemeye imza atmıştır. “*Coronavirüse Karşı Koruma Kanunu*” ile hükümetin olağanüstü hâl yetkilerini süresiz olarak uzatmış ve bu süre zarfında seçimleri askıya almıştır. İlgili yasa gereğince hükümetin,

---

source/coronaviruse/situation-reports/20200305-sitrep-45-covid-19.pdf,
<https://www.who.int/dg/speeches/detail/director-general-s-remarks-at-the-media-briefing-on-2019-novel-coronavirus---8-february-2020>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

⁶⁵ [https://www.parliament.wa.gov.au/Parliament/Bills.nsf/5924018EEA598B994825853B001C0B08/\\$File/Bill179-1.pdf](https://www.parliament.wa.gov.au/Parliament/Bills.nsf/5924018EEA598B994825853B001C0B08/$File/Bill179-1.pdf), Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁶⁶ <http://www.iga.gov.bh/en/article/the-iga-begins-distribution-of-electronic-bracelets-compatible-with-beaware-app>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁶⁷ <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000041746313&categorieLien=id#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁶⁸ <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/bund-laender-beschluss-1744224>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁶⁹ <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

yürürlükteki yasalara bağlı kalmadan kararname ile etkili bir şekilde karar verebilmesi öngörülmüştür. Ayrıca yasa, salgın hakkında “yanlış” bilgi veren kişileri beş yıl hapis cezası ile cezalandırma yetkisini düzenlemiştir.⁷⁰

Pandemi ile mücadele sürecinde dünya kamuoyuna ilginç görüntülerle gelen Hindistan’da ev karantinasını takip adına cep telefonu ile izleme mekanizması öngörülmüştür. Ülkenin Karnataka eyalet hükümeti karantinadaki tüm kişilerin, evlerinden her saat kendileri için bir “özçekim/selfie” yaparak göndermelerini zorunlu tutmuştur. İlgili yönerge, özçekim görüntüsünü gönderen kişinin yerini bildirmek için konum koordinatları içereceğinden söz etmektedir. Evde karantinaya alınan kişi tarafından gönderilen her özçekimin hükümet tarafından doğrulanacağından bahsedilmiştir. Ayrıca eyalet hükümeti Covid-19 hastalarının adreslerini tespit eden bir mobil uygulama yayınlamıştır.⁷¹ Yine Hindistan’da Maharashtra eyaleti hükümeti, karantinaya alınması gereken bireylerin ellerini damgalayacağına dair bir uygulamayı duyurmuştur. Pullar (*hand stamps*), damgalı kişinin evde iki hafta kalması gerektiğini ve kişinin gerekli izolasyon tarihlerini belirtmektedir.⁷²

Pandemi ile mücadele sürecinde tartışmalı tedbirlere imza atan bir başka ülke ise İsrail olmuştur. İsrail hükümeti, bireylerin cep telefonu verilerini izleme sistemini geliştirmiştir. Buna göre, söz konusu düzenleme, güvenlik güçlerinin koronavirüs hastalarının veya enfekte olduğundan şüphelenilenlerin cep telefonlarını mahkeme kararı olmadan izlemesine imkan sağlamıştır.⁷³

Avrupa’da pandeminin en ağır bilançosuna tanıklık ettiğimiz İtalya’da ise “Covid-19’un Epidemiyolojik Acil Durumunu İçeren ve Yöneten Acil Önlemler” paketi çıkarılmıştır. Sekiz numaralı kararname, Bakanlar Konseyi Başkanına, Covid-19’un İtalya’nın “kırmızı bölgeler” olarak adlandırılan belirli bölgelerine yayılmasını, bireylerin seyahat ve hareketlerini sınırlandırmak da dahil olmak üzere önlemler alma yetkisini içermektedir. Tüm kamusal ve özel toplantıları veya diğer toplantıları yasaklamak ve teyit edilmiş koronavirüs vakaları ile temas etmiş olan kişilerin gözetiminin yapılması öngörülmüştür.⁷⁴

Pandemi’de en çok kayıp veren Avrupa ülkelerinden İspanya, 463/2020 sayılı “Covid-19’un Sebep Olduğu Sağlık Krizini Yönetmek İçin Alarm Durumunu Bildiren Kraliyet Kararnamesi” yayımlamıştır. Söz konusu kararname, pandemi nedeniyle ülke çapında 15 günlük bir “alarm durumu” öngörmüştür. Öngörülen diğer tedbirlerin yanı sıra, ilgili kararname bireysel hareketleri belirli temel faaliyetlerle (gıda veya

⁷⁰ <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁷¹ <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁷² <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁷³ <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁷⁴ <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2020/03/08/20A01522/sg>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

tıbbi bakım temin etmek) sınırlandırmıştır. Buna göre hayati nitelikte olmayan işletmelerin faaliyetleri askıya alınmış ve sağlık hizmetleri ile diğer kritik hükümet işlevlerinin kontrolü merkezleştirilmiştir.⁷⁵

Pandeminin yönetimi noktasında krizin başlangıcında “sürü bağışıklığı” politikasını benimseyen⁷⁶ ve fakat sonra vaka sayılarının kontrolden çıkması üzerine dünyadaki genel mücadele stratejisine uyarlı bir politikayı uygulamaya koyan Birleşik Krallık’ta bir mücadele yasası (*Coronavirus Yasası 2020*) çıkarılmıştır. İlgili yasa, Birleşik Krallık makamlarına, “potansiyel olarak bulaşıcı” kabul edilen bireyleri alıkoyma ve onları tecrit tesislerine yerleştirme yetkisi de dahil olmak üzere, pandemi ile mücadele konusunda acil yetkiler öngörmüştür.⁷⁷ Bu krizin dünyada en fazla kayba yol açtığı ve bütün bir sağlık sistemini zaafa uğrattığı küresel güç olan Amerika Birleşik Devletleri’nde de birtakım tedbirler öngörülmüştür. Bu çerçevede “devlet arşivi talepleri ve kamu toplantısı gereksinimlerini etkileyen tedbirlere” imza atılmıştır. Buna göre, federal ajanslar ile eyalet ve yerel yönetimler, Covid-19’un devlet arşivi talepleri ve kamuya açık toplantı gereklilikleri üzerindeki etkisine ilişkin bir dizi politika direktifleri, emir ve yasalar çıkarmıştır. New Jersey ve Washington DC gibi bazı eyaletler, olağanüstü durum süresi boyunca devlet arşivi talepleri (*public record requests*) son yanıtama tarihlerini (*deadline*) askıya almıştır.⁷⁸ Ulusal Savunma Kanunu çerçevesinde Ürdün Bakanlar Konseyi (*Jordanian Council of Ministers*), Covid-19’un yayılmasına yol açtığı gerekçesiyle gazetelerin basım ve satışını askıya almıştır.⁷⁹

İlk vakanın görüldüğü 10 Mart 2020 tarihinden itibaren Türkiye, “bilimsellik ilkesi” temelinde sürecin yönetsel dinamiklerini belirlemiştir. Sürecin bilimsel temelde yönetimini üstlenen Koronavirüs Bilim Kurulu’nun⁸⁰ önerileri doğrultusunda etkin bir merkezi yönetim pratiği geliştirilmiştir. Bu çerçevede Sağlık Bakanlığı, Covid-19 hastalarının karantina önlemlerini takip etmesini sağlamak için “*Pandemi İzolasyon İzleme Projesini*” başlatmıştır. Koronavirüs hastaları açısından söz konusu uygulamayı indirmenin zorunluluğu öngörülmüştür. Virüs

⁷⁵ <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁷⁶ İngiltere hükümetine bilim alanında tavsiyelerde bulunan danışman Patrick Vallance, ‘yatıştırma’ planını BBC’ye şöyle açıklamıştır: “Amacımız vakaların zirve noktasını aşağıda tutmak ve o çizgide seyretmesini sağlamak, yoksa tümüyle bastırmak değil. Ayrıca, nüfusun büyük kısmı hastalığı hafif şekilde atlatacağı için ‘sürü bağışıklığı’ geliştirilmiş olacak ve böylece bu hastalığa karşı bağışık olacaklardır.” <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51927577>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

⁷⁷ http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2020/7/pdfs/ukpga_20200007_en.pdf, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁷⁸ <https://docs.google.com/spreadsheets/d/e/2PACX-1vTyXoIXI2whyI9akO7WT5tL9dzUdwOfFJZC9K-DHuIC7JhmD-R5QM4EMe2k9gmBrY5c3-P08qhs8ijW/pubhtml#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁷⁹ <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁸⁰ <https://www.saglik.gov.tr/TR,63605/koronavirus-bilim-kurulu-bakan-kocabaaskanliginda-toplandi.html>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

testi pozitif olan hastaların ikamet ettikleri yerleri terk etmeleri durumunda otomatik kısa mesaj ve çağrı yoluyla uyarılması düzenlenmiştir.⁸¹ Ayrıca Türk İçişleri Bakanlığı 65 yaşın üzerindeki kişiler, kronik hastalığı olan vatandaşlar ile 20 yaş altı çocukların sokağa çıkmalarına yönelik kısıtlamalar getirilmiştir. Bu vatandaşların parklar ve yollar gibi ortak alanlarda yürümleri ve toplu taşıma araçları ile seyahat etmeleri yasaklanmıştır.⁸²

Birçok ülke, mevcut kaynakları dahilinde Covid-19'un popülasyonları üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak için birtakım mali ve ekonomik tedbirler almıştır. Bu kapsamda bazı ülkeler örneğin "gecekondu bölgelerine acil su temini; kriz sırasında ödenmemiş kira için konut tahliyelerinin askıya alınması; evsizler için acil barınma sağlanması; temel hizmet çalışanları için çocuk bakımı sağlanması; işsizlik ödeneği verilmesi" gibi birtakım pozitif adımlar atmışlardır.⁸³ Bu kapsamda Türkiye'de ise; düzenli sosyal yardım almakta olan T.C. vatandaşı ihtiyaç sahibi 2 milyon haneye 1.000 TL nakdi destek verilmesi kararı alınmıştır. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığınca Covid-19 pandemisi sürecinde, güvenlik yönünden risk altında bulunmayan, yalnızca barınma amacıyla kadın konukevlerine başvuran kişilere barınma imkanı sağlanması kararlaştırılmıştır.⁸⁴ Yine, "Biz Bize Yeteriz Türkiye" sloganı ile Covid-19'a karşı alınan tedbirler dolayısıyla mağduriyet yaşayabilecek ihtiyaç sahiplerine ilave destek için "Milli Dayanışma Kampanyası" başlatılmıştır.⁸⁵

Ayrıca "Ekonomik İstikrar Kalkan Paketi" ile iki milyondan fazla mükellefin muhtasar, KDV ve prim ödemelerinin altı ay ertelenmesi, firma ve gerçek kişilerin kredi ödemelerinin asgari üç ay ertelenerek finansman desteğinin sağlanması, çalışan sayılarında azaltma yapılmaması ön koşuluyla salgından etkilenen tüm firmalara "İş'e Devam Kredi Desteği" verilmesi; kamu sektöründe ve özel sektörde esnek ve uzaktan çalışma modelinin devreye alınması; işten çıkarmaları önlemek için koronavirüsten etkilenen iş yerlerinde çalışanlara yönelik olarak kısa çalışma ödeneğinin devreye alınması; kısa çalışma ödeneği ile faaliyetlerini azaltan ya da durduran işletmelerde çalışan vatandaşlara üç

⁸¹ <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/director-of-communications-altun-shares-a-post-on-pandemic-isolation-tracking-project>, Erişim Tarihi:1.05.2020.

⁸² <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-uzeri20-yas-altikronik-rahatsizligi-bulunan-kisilerin-sokaga-cikma-kisiltlamasi-istisnasi-genelgesi>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁸³ United Nations, "COVID-19 and Human Rights-We are all in this together", April 2020.

⁸⁴ <https://www.ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/basin-aciklamalari/2-milyar-liralik-nakdi-yardim-ile-ilgili-basin-aciklamamiz/>,

<https://www.ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/haberler/covid-19-pandemisi-surecinde-kadinlara-barinma-hizmeti/>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

⁸⁵ <https://bizbizeyeriz.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

ay maaş desteği verilmesi” kararlaştırılmıştır.⁸⁶ 17.04.2020 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan “Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Ekonomik ve Sosyal Hayata Etkilerinin Azaltılması Hakkında Kanun” ile “Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair KanunG ile 22/5/2003 tarihli ve 4857 sayılı İş Kanununa aşağıdaki geçici madde eklenerek İş Kanunun kapsamında olup olmadığına bakılmaksızın her türlü iş veya hizmet sözleşmesi, bu maddenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üç ay süreyle 25 inci maddenin birinci fıkrasının (II) numaralı bendinde ve diğer kanunların ilgili hükümlerinde yer alan ahlak ve iyi niyet kurallarına uymayan haller ve benzeri sebepler dışında işveren tarafından feshedilemeyeceği düzenlenmiştir.⁸⁷

Bazı ülkeler, salgın arttıkça ülkenin sağlık hizmetlerine tam erişim sağlamak ve böylece daha geniş halk sağlığı risklerini azaltmak için düzensiz bir durumda olan tüm göçmenlere ve sığınmacılara geçici olarak ikamet hakları vermiştir. Diğer bazı ülkeler tüm koronavirüs tedavisini herkese ücretsiz hale getirmiştir. Kimi hükümetler Covid-19’un hapishane popülasyonu üzerindeki etkisini hafifletmek için bazı mahkumların serbest bırakılması ile ilgili önlemler almıştır. Birçok ülke, pandemi ile mücadeledeki durum ve müdahaleler hakkında halkı bilgilendirmek için günlük basın brifingleri başlatmıştır.⁸⁸

Lublin kenti, yabancıların eczanelerden ilaç satın almaları ve devlet ya da yerel yetkililer tarafından sağlanan hizmetleri kullanmaları için sosyal güvenlik numarası almalarına imkan tanıyan prosedürleri başlatan Polonya’daki ilk şehirdir. İtalya, Gürcistan, Almanya ve Norveç gibi ülkelerde, Covid-19 hakkındaki bilgiler artık bütün ana azınlık ve göçmen dillerine çevrilmekte ve yayımlanmaktadır.⁸⁹

6- Pandemi Dönemi ve İnsan Hakları Politikası

Birleşmiş Milletler yayınlamış olduğu “*Covid-19 ve İnsan Hakları*” politika özetinde belirli politikaların gözetilmesi gerektiğini belirtmiştir. İlk olarak, Covid-19 ile mücadelede önce insan haklarının ilgi odağı olmasının altını çizmiştir. Bu kapsamda mevcut pandemide ön planda olan üç temel hak bulunduğunu dile getirmiştir. Bunlar, “yaşam hakkı ve yaşamı koruma görevi”, “sağlık hakkı ve sağlık hizmetlerine erişim hakkı”, “hareket özgürlüğünün tehdit edilmesi/temel zorludur”.

⁸⁶ COVID-19 Ekonomik İstikrar Kalkını Paketi ve Diğer Tedbirler, <http://www.isim.org.tr/content/upload/attached-files/covid-19-ekonomik-istikra-20200414170956.PDF>, Erişim Tarihi: 14.05.2020.

⁸⁷ Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Ekonomik ve Sosyal Hayata Etkilerinin Azaltılması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/04/20200417-2.htm>

⁸⁸ United Nations, “COVID-19 and Human Rights-We are all in this together”, April 2020.

⁸⁹ Avrupa Konseyi-Ayrımcılıkla Mücadele Dairesi Başkanlığı “COVID-19 ile mücadelenin ayrımcılık yasağı, çeşitlilik ve kapsayıcılık boyutları”, Strazburg, Nisan 2020.

Virüsü kontrol etmek ve yaşam hakkını korumak, enfeksiyon zincirini kırmak anlamına gelmektedir. Burada insanların birbirlerine temas etmesi ve etkileşimde bulunmasının sonlandırılması icap etmektedir. Devletler tarafından Covid-19'a karşı alınan en yaygın kamu sağlığı önlemi; karantina veya evde kalma talimatı ile hareket özgürlüğünü kısıtlamaktır. Sağlık hakkı kapsamında herkesin sosyo-ekonomik durumlarına bakılmaksızın ihtiyaç duydukları sağlık hizmetlerine erişebilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Uluslararası hukuk, güvenlik ve acil tıbbi müdahale durumları gibi ulusal acil durumlar da dahil olmak üzere, “orantılı” ve “ayrımcı olmamak” kaydıyla hareket özgürlüğü ile ilgili bazı kısıtlamalara izin vermektedir. Etkili ve genelleştirilmiş test uygulaması ve takip ile karantina önlemleri ayırım gözetmeyen kısıtlamalara olan ihtiyacı azaltabilir. İkinci olarak, BM, ekonomik ve sosyal hakların krize dayanıklı olarak oluşturulmasının uzun vadede önemini vurgulamıştır. Son olarak Örgüt, kriz sürecindeki uygulamaların, “eşitlikçi, ayrımcılık yapmayan ve kapsayıcı olmasının” gereğini beyan etmiştir.⁹⁰

Uluslararası Af Örgütü ise “önce insan” ilkesi doğrultusunda Covid-19'a ilişkin birtakım prensipler belirlemiştir. Bu noktada öncelikle pandemiden etkilenen herkesin temel haklarını koruma, onlara saygı gösterme ve ayrımcılık yapmadan en savunmasız kişi ve grupların haklarına özen göstermenin gereğini vurgulamıştır. Bu meyanda ulusal yasaların uygulanması herhangi bir şiddet unsuru ya da baskı içermemelidir. Herkesin bu kriz sürecinde tıbbi, maddi ve finansal desteğe küresel ölçekte eşit biçimde erişebilme imkanı var edilmelidir. Orantılılık ilkesi doğrultusunda kriz ve etkileriyle mücadele için yürürlüğe giren tüm önlemlerin alınması icap etmektedir. Alınan tüm önlemlerin insan haklarının temel ilkelerine uyarlı biçimde belirli bir zamansal sürece bağlı olarak belirlenmesi öngörülmektedir. Örgüt, Covid-19 ile mücadele sürecinde hesap verebilirlik ve saydamlık ilkesine riayetle, ilgili kurum ya da idarelerin toplumun tüm sektörlerini etkin biçimde bilgilendirmesinin gereğini vurgulamıştır.⁹¹ Yine Örgüt, küresel bir krize dönüşen Covid-19 pandemisinin ortaya çıkardığı dünya çapındaki büyük buhran karşısında ihtiyacı olan tüm ülkelere destek verilmesini salık vermiştir. Bu noktada “küresel dayanışma, iş birliği ve kaynak paylaşımının”⁹², pandeminin yıkıcı etkilerinin üstesinden gelmek

---

⁹⁰ United Nations, “COVID-19 and Human Rights-We are all in this together”, April 2020.

⁹¹ Amnesty International, “Covid-19 Response and Rebuilding Principles”, April 2020.

⁹² Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı'nın 3 Mayıs 2020 tarihinde yapmış olduğu açıklamaya göre, Türkiye bu kapsamda ABD, İspanya, İtalya, İngiltere, İran, Bulgaristan ve Pakistan başta olmak üzere dünya çapında yaklaşık 60 ülkeye insani yardımda bulunmuştur. Kişisel koruyucu ekipmanların da aralarında bulunduğu birçok yardım malzemesi adı geçen ülkelere gönderilmiştir

ya da bu etkileri en aza indirmek noktasında temel öncelik olduğunu kaydetmiştir. Gelecek perspektifi doğrultusunda alınacak olan kısa, orta ve uzun erimli önlemlerle daha “adil, dayanıklı ve sürdürülebilir” bir ekonomik yapı, sağlık sistemi ve toplumsal doku oluşturmaya çaba gösterilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.⁹³

7- Post-pandemik Dönemin Olası Dinamikleri Açısından İnsan Hakları Siyaseti

Modernleşme sürecinin “ilerlemeci ve gelişmeci” dinamikleri ile dönüşen toplumsal yapının, “*risk toplumu*” olarak adlandırılan yeni bir toplum tipolojisi var ettiğini öne süren Alman sosyolog Ulrich Beck uygarlık risklerinin küreselleşmesinden söz etmiştir. Tanımlamış olduğu bu toplum tipolojisi, ona göre modernliğin sürekliliği içerisinde yeni bir toplumsal biçim üretmiştir. “Başka bir modernliğe doğru” evrilen bu yeni toplumsal tipoloji, “risk” kavramı ile tanımlanmıştır. Küreselleşmiş olan bu riskler, hiçbir ayırım gözetmeksizin bütün insanları tehdit etmektedir. Özlü bir ifadelendirmeyeyle Beck, bu gerçekliği şöyle dile getirmiştir: “*yoksulluk hiyerarşiktir, kirli hava tabakası demokratiktir.*”⁹⁴ Modernleşmenin doğa, çevre ve ekolojik düzeni tahrip eden yıkıcı etkisi ile tehdit ve tehlikenin küreselleştiğini vurgulayan düşünür, bunun “*sosyal bir bumerang etkisi*” göstererek modernleşmenin aktörlerini de vurduğunu kaydetmiştir. Öyle ki ona göre artık “*zenginler ve iktidar sahipleri bile riskler karşısında emniyette olamayacaklardır.*”⁹⁵ Modern tıp ve sağlık hizmetlerinin gelişimine rağmen modernleşme döneminde yıkıcı etkisi daha da sofistike bir hal alan salgın hastalıklar, Covid-19 pandemisinde olduğu biçimiyle sınır tanımaz bir risk faktörü olarak tüm insanlığı tehdit eder duruma gelmiştir.

Pandemi, bütün bu yıkıcı etkileri ile küresel ölçekte bir istisna hâli ve çaresizlik durumu yaratmıştır. Hangi türden olursa olsun bütün güç merkezlerini çaresizliğe gark eden bu olağanüstü durum, bir anda küresel dünyanın tüm yapı dinamiklerini ve kurumsal aklını sorgulanır hale getirmiştir. Ulus devlet yapılarından federal devletlere; bölgesel birliklerden (Avrupa Birliği gibi) uluslararası örgütlere (BM, DSÖ, Uluslararası Af Örgütü ve Uluslararası Göç Örgütü-IOM gibi); demokratik siyasal sistemlerden otoriter rejimlere varıncaya kadar modern dünyanın yapı dinamikleri ve kurumsal yapılanmaları tartışma zeminine çekilmiştir. Pandeminin “eşitlikçi” yıkım ve enfekte edici gücü,

---

https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dis_basinda_turkiye/detay/fahrettin-altun-muttetiklerimiz-dostlarimizi-ve-dunyada-ihityac-olanlari-desteklemeye-devam-edecegiz, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

⁹³ Amnesty International, “Covid-19 Response and Rebuilding Principles”, April 2020.

⁹⁴ Beck, Ulrich, *Risk Toplumu*, Başka Bir Modernliğe Doğru, Çev.: Kâzım Özdoğan; Bülent Doğan, İthaki Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 49.

⁹⁵ Beck, *Risk Toplumu...*, s. 50.

ayrısız biçimde bütün dünyayı zengin-fakir; güçlü-güçsüz; doğulu-batılı vs. demeksizin esir almıştır. Kuşkusuz bu yıkıcı esaret, pandemi sonrasına sirayet edecek olan yeni düşünsel perspektiflerin, farklı toplumsallıkların ve yapı dinamiklerinin doğmasına yol açabilecektir.

Bu bağlamda post-pandemik dönemin özellikle siyasal sistemler açısından bir hesaplaşma zemini yaratacağı öngörülebilir. Neo-liberal politikaların rehberliği ile kurulu dünyanın sosyal adaletsizliği derinleştiren düzenine dair sorgulamanın daha sistematik biçimde sürdürüldüğü bir dönemin şafağına tanıklık ediyoruz. Küresel sermaye düzeninin yatırım politikalarının ağırlık merkezini oluşturan savaş sanayisinin, pandemi dönemindeki anlamsızlığı üzerinden geliştirilen yeni bir perspektif arayışını gözlemliyoruz. “Sağlık hakkı” kapsamında pozitif bir yükümlülük olarak devletlerin kamusal yatırımlar yapmasını gerekli kılan sosyal devlet sorumluluğunun acı bir biçimde hatırlanmasına tanıklık ediyoruz. Buna bağlı olarak pandemi sonrasında devlet aygıtının işlevsel dönüşümüne tanıklık edebileceğimizi öngörüyoruz. Sosyal adaleti tesis edebilme noktasında sürdürülebilirlikten uzak ekonomi politikalarının pandemiyle aldığı ağır yaranın onarılması adına ekonomi-politiğin dönüşüm potansiyelinin izlerini görüyoruz.

Küresel ekonominin yapılandırmış olduğu tedarik zinciri ve yatırım politikasının pandeminin yıkıcı etkisi altında çaresizleşmesi devlet aktörlerinin yeni bir ekonomi düzeni inşa etme yönünde evrilmesinin itici gücünü doğurmuştur. Bilişim teknolojisinin dramatik gelişimi ile her geçen gün daha çok dijitalleşen çağ açısından pandemi dönemi yeni bir faza erişim imkanını yaratmıştır. Karantina dönemlerinde temel insani ihtiyaçların giderilmesinde imdada yetişen dijitalize dünyanın olanaklarının etkin kullanımı, pandemi sonrası dünyanın dijitalleşme momentine yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu noktada, adalet hizmeti başta olmak üzere birçok kamu hizmetinin dijital evrende sunulabilir olacağı bir dünyaya doğru gidişin hızı katlanarak büyümüştür.

İnsanlığı büyük bir bunalıma gark eden bu pandemi gerçekliğinin, post-pandemik döneme ilişkin birçok kaygıyı da bünyesinde barındırdığını görebiliyoruz. Bu kaygıyı Agamben, “*egemeni olağanüstü hale karar veren*” olarak tanımlayan Carl Schmitt’in⁹⁶ siyaset felsefesi üzerinden açıkladığı “*istisna hâli*” kavramsallaştırması çerçevesinde çözümlenmiştir. Pandemiye ilişkin İtalyan Araştırma Konseyi’nin (NRC) verilerine dayanarak yaptığı çözümlemede Agamben, paylaşılan veriler doğrultusunda virüsün riskleri dikkate alındığında Covid-19’un gripten pek farklı olmamasına rağmen, medya ve yetkililerin panik halini yaydıklarını ve bu nedenle hareket konusunda ciddi sınırlamalar ve tüm bölgelerde günlük yaşamın askıya alınması suretiyle gerçek bir istisna

⁹⁶ Schmitt, Carl, *Siyasi İlahiyat Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, çev.: Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, 2. Baskı, s. 13.

hâlinin kışkırtılması durumu olduğunu kaydetmiştir. Bu durumu sorgulayan Agamben, böylesi orantsız tepkiyi izah edebilmek için iki etkenden söz edebileceğini vurgulamıştır. Bunların ilki ve en önemlisi, istisnai bir durumu hükümet için normal bir paradigma olarak kullanma eğilimidir. Diğer etken ise, son yıllarda açıkça bireysel vicdanlar arasında yayıldığı ve salgının bir kez daha ideal gerekçe sağladığı “kolektif panik” durumlarında otantik bir ihtiyaca dönüşen “korku” durumudur. Bu nedenle, sapkın bir kısır döngüde, hükümetler tarafından empoze edilen özgürlük sınırlamaları, hükümetler tarafından yaratılan “güvenlik arzusu” adına kabul edilmektedir.⁹⁷ Kolektif korku iklimi ile kışkırtılan “güvenlik arzusu”, özgürlük hakkına ilişkin normları askıya alabilme iktidarını doğurmaktadır. İdeal anlamda hak temelli bir siyasal düzenin ilkesi olan “özgürlük-güvenlik” dengesi buharlaşabilmektedir. Burada pozitif anlam içeriği ile “denge” metaforunun da kimi zaman nesnel bir gerekçelendirme olmaksızın özgürlüğün güvenlik lehine kısıtlanmasında sihirli bir sözcük olarak kullanıldığına ve retoriksel bir gerekçelendirmeye dayandığına ilişkin eleştirileri de dikkate almamız icap etmektedir.⁹⁸

Agamben çağdaş siyasette istisna hâlinin “egemen yönetim paradigmasına dönüşme eğiliminin” gün geçtikçe güç kazandığını kaydetmiştir. Geçici ve istisnai bir önlemin böyle zemin değiştirerek bir yönetim tekniğine dönüşmesinin, anayasal siyasal sistem anlayışını kökten değiştirdiğini ifade etmiştir. Agamben olağanüstü bütün iktidar teknolojileri ile istisna hâlinin “demokrasi ile mutlakiyet arasında bir belirsizlik eşliğine dönüştüğünü” kaydetmiştir.⁹⁹ İstisna hâlinin belirsizliğine ilişkin olarak Agamben, tanımlama sorununu bünyesinde barındıran bu durumun “hukuki düzenin ne dışında ne de içinde olduğunu” hatta “iç ile dışın birbirini dışlamadığı, tersine birbirini belirlediği bir eşik” ya da bir belirsizlik bölgesi olduğunu öne sürmüştür.¹⁰⁰

Pandemi ile birlikte yaşanan bireysel ve toplumsal olağan dışılıklarla kendisini gerekçelendirerek varlık bulan bu istisna hâli, insan hakları siyaseti açısından post-pandemik dönemde ciddi bir kırılma riskini barındırmaktadır. Bunun dışındaki bir diğer ürkütücü risk faktörü, pandemi döneminde ulusal yönetimlerce etkin biçimde kullanılan gözetim teknolojisinin “yeni normal” yaşam düzenindeki kullanım durumudur. Bir modernleşme heyulası olarak devletlerin

⁹⁷ Agamben, Giorgio, “The Invention of an Epidemic”, <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

⁹⁸ Bkz., Neocleous, Mark, *Güvenliğin Eleştirisi*, çev.: Tonguç Ok, NotaBene Yayınları, Ankara 2014, s. 23 vd. Kılıç, Muharrem, “Onto-Politik Bedenlenme: Politik Alanın İnşası ve Güven/lik Toplumu”, *Hukuk ve Adalet Eleştirel Hukuk Dergisi*, cilt. 10, sy. 23, 2018.

⁹⁹ Agamben, Giorgio, *İstisna Hâli*, çev.: Kemal Atakay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 11.

¹⁰⁰ Agamben, *İstisna Hâli*, s. 35.

gözetleme teknolojileri ile gerçekleştirdikleri izleme uygulamaları bir distopik kaygı hali yaratmaktadır. Nitekim bu durumu görece erken dönemde ünlü yazar George Orwell *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* adlı kült romanında yaratıcı biçimde poetik bir çözümlemeye tabi tutmuştur. Romandaki alıcı ve verici işlevi görmekle kalmayıp görüntüleyen tele-ekranının¹⁰¹ bireyi gözetleyen ve denetleyen totaliteryen iktidarını anıştıran birçok dijital karantina tedbirlerine tanıklık etmiş bulunmaktayız. Kökenini Bentham'ın yaratıcı gözetim mimarisinde ya da gözetleme ilkesinde bulduğumuz bu gözetim-denetim teknolojisi bizatihi özneyi ve toplumu yıkıcı bir kuşatma altında tutmaktadır.

Bentham, gözetleme ilkesine dayalı biçimde öngördüğü yapı tasarımının, çok sayıda kamusal sektörde kullanılabilecek bir denetim-gözetim mekanizması olduğunu kaydetmiştir. Ona göre bu teknoloji, *“endüstrinin her alanındaki iş kollarında ıslah edilemeyenlerin cezalandırılması, delilerin denetim altında tutulması, ahlaksızların ıslah edilmesi, şüphelilerin hapsedilmesi, tembellerin çalıştırılması, acizlerin bakılması, hastaların tedavi edilmesi, gönüllülerin yönlendirilmesi, ya da eğitim alanında yeni neslin eğitilmesinde olsun: tek kelimeyle ölüm odalarında hükümlülerin kaldığı cezaevlerinin ya da yargılanma öncesi sanıkların tutulduğu nezarethanelerin ya da azılı suçluların kaldığı hapishanelerin ya da ıslahevlerinin ya da düşkünlerevinin ya da imalathanelerin, akıl hastanesinin ya da hastanelerin ya da okulların amaçlarına uygulanabilir.”*¹⁰² Bu yönetim teknolojisi, “insanların her an gözetlendiğine inanmasına”, veya “gözetlenmediğinden emin olamamasına” ya da “gözetlendiğine kendini inandırmasına” dayanmaktadır. Ona göre “gözetim evi” tasarımının temel amacı, kişileri “nezaret altında tutma, hapis, tecrit, zorla çalıştırma ve eğitim” gibi icbâri süreçlerde denetim altında tutmaktır.¹⁰³

Toplumsal alanı, güvensizlik öncülü üzerinden tanımlayan bu iktidar tasavvuru, bir yönetim teknolojisi üzerinden gözetimin sağlandığı “kontrol sistemi” üretmiştir. Her yeri ve herkesi gözetleyen bu iktidar aygıtı (gözetim iktidarı), modernitenin temel yansımalarındandır. Gözetim iktidarı, bilişim teknolojileri ile birlikte (bankalar, sanal dünya vs.) iktidar alanını kuşatıcı biçimde genişletmiş ve derinleştirmiştir. Nitekim Foucault'nun iktidar çözümlemesinde Bentham'dan tevarüs etmiş olduğu “panoptikon tasarısı” da bu totalizm düzenine işaret etmektedir.¹⁰⁴ Foucault, Bentham'ın *“optik prosedürünün iktidarı rahat ve*

¹⁰¹ Orwell, George, *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*, Çev.: Celâl Üster, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, 55. Baskı, s. 15.

¹⁰² Bentham, Jeremy, *“Panoptikon ya da Gözetim-Evi”*, Çev.: Zeynep Özarslan, *Panoptikon: Gözün İktidarı*, Haz.: Barış Çoban-Zeynep Özarslan, Su Yayınları, İstanbul, 2016, 2. Baskı, s. 12.

¹⁰³ Bentham, *“Panoptikon ya da Gözetim-Evi”*, s. 13.

¹⁰⁴ Bkz., Foucault, Michel, *Büyük Kapatılma*, Çev.: Işık Ergüden-Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011, 3. Basım, s. 126, 135, 224-225, 237-240. Foucault, Michel, *İktidarın Gözü*, Çev.: Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007, s. 86-87, 91-97. Kılıç, Muharrem, “Onto-Politik Bedenlenme: Politik Alanın İnşası ve Güven/lik Toplumu”, *Hukuk ve Adalet Eleştirel Hukuk Dergisi*, S. 23, 2018

kolay işletmeye yönelik büyük bir yenilik olduğunu düşündüğünü aktarmaktadır. Görünürlük ve gözetleme ilkelerini esas alan bu yönetim mekanizması, on sekizinci yüzyıl sonundan itibaren devletler tarafından büyük ölçüde kullanılagelmıştır. Ancak Foucault modern toplumlarda uygulamaya konan iktidar teknolojilerinin bunun dışında daha çok sayıda, çeşitli ve zengin bir portföye sahip olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁵

Bütün bu yönetim teknolojilerine içkin dönüştürücü öz, modern toplumların güvenliğe ilişkin tasavvurunu da dönüşüme uğratmıştır. Bir anlamda modern toplum, hassasiyeti yüksek bir risk algısı ile kendinde bir güvenlik bilinci üretmiştir. Öyle ki Bauman bu toplumun, “*güvenliği sağlamak için bilinçli önlemler almadan güvenli kalılabileceğine inanmadığını*” kaydetmiştir. Söz konusu önlemler ise öncelikle “insan davranışının yönlendirilmesi ve kontrol edilmesi yani toplumsal kontrol anlamına gelebilecek” olan kendinde bir denetim durumu var etmiştir.¹⁰⁶ “*Eksiksiz ve bölünmez güvenlik*” ilkesinin egemenliğinde modern toplumsal kategoriler, hız düzeni içerisinde devletin her geçen gün ‘yayadan füzeye, metabolizmasal olandan teknolojik olana kadar hiyerarşisini giderek daha çok denetim altına aldığı *mevcut düzenin askeri haline* getirilmiştir.¹⁰⁷ Modern Batı toplumunun umudu olarak nitelenen hız, (“*Hız Batının umududur*”)¹⁰⁸ üst-gözetim ve denetim teknolojileri ile yeni “güdümlü toplumsallıklar” yaratmıştır.

Modern toplum veya kültürün bu risk ve güvenlik algısını Giddens özgün biçimde tabloştürmüştür. Karşılaştırmalı biçimde düşünür, modern öncesi ve modern kültürlerde güven ve risk ortamlarına ilişkin bir şema sunmuştur. Buna göre modern öncesi döneme ilişkin risk ortamı, “*bulaşıcı hastalıkların yaygınlığı, iklimin güvenilmezliği, sel baskınları ya da diğer doğal felaketler gibi doğadan kaynaklanan tehdit ve tehlikeler*” olarak belirlenmiştir. Bunun karşısında modern dönem ve modern toplumun risk ortamının ise, “*modernliğin düşünümüllüğünden kaynaklanan tehdit ve tehlikelerden*” oluştuğunu öne sürmüştür.¹⁰⁹ Her iki dönem toplumu açısından risk profili analiz edildiğinde, yukarıda da değindiğimiz üzere, “*riskin yoğunluk anlamında küreselleşmesi*” olgusu ile karşılaşmaktayız. Bu meyanda Giddens, insanoğlunun varlığını tehdit eden nükleer savaflara dikkat çekmiştir.¹¹⁰ Ancak Covid-19 pandemisinin etkisi, Giddens’in modern öncesi toplumlara özgülüğü olduğu “salgın hastalıklar” riskinin halen yıkıcı gücünü koruduğunu göstermiştir.

¹⁰⁵ Foucault, *Gözü*, s. 87.

¹⁰⁶ Bauman, Zygmunt, *Özgürlük*, Çev.: Kübra Eren, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 19.

¹⁰⁷ Virilio, Poul, *Hız ve Politika*, Çev.: Meltem Cansever, Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 115-116.

¹⁰⁸ Virilio, *Hız ve Politika*, s. 52.

¹⁰⁹ Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, Çev.: Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, 8. Basım, İstanbul, 2018, s. 103.

¹¹⁰ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s. 124.

Hatta laboratuvar üretimi olma olasılığı üzerinden bu riskin daha konvansiyonel bir hal aldığı tespiti yapılabilir.

Aslında pandemi ile birlikte sükun eden ve sürecek olan birçok bu türden sorgulamalar yeni değildir. Köklü bir düşünsel gelenek ve ekol üzerinden modernitenin var ettiği anlam ve eylem dünyasına ilişkin modern Batılı düşünürler arasında güçlü bir eleştirel damar bulunmaktadır. Bu isimlerden birisi olan Touraine, “toplumsalın sonuna” ve hatta “toplum fikrinin terkedilişine” yol açan büyük bir dönüşüm ile karşı karşıya olduğumuza dikkat çekmiştir. Düşünür, toplumsal olanın sonunu getiren, toplum fikrinin yıkılışını doğuran ve buna bağlı biçimde derin bir boşluk yaratan krize yol açan etkenleri çözümlenmiştir. Yaşanan küresel çaptaki krizleri ne öngörebilecek ne de gereken tedbirleri alabilecek bir aklın var olmadığını gözlemlemiştir. Bu kriz durumunu çözümlenebilecek ve yönetebilecektir politik aklın yetersizliğini teşhis etmiştir.¹¹¹

Ne yazık ki, Covid-19 pandemisi tam da bu öngörüyle destekler nitelikte küresel düzeyde bir yönetsel başarısızlık olarak tarihe geçecektir. “Toplumsalın” çözülmesine yol açan bu kriz durumunun insan hakları rejimi gibi modern kurucu değerleri ve düzeni esaslı biçimde örselediğine tanıklık etmekteyiz. Devletlerin pandemi dönemindeki kimi ayrımcı “güvenlik temelli aktivizminin” trajik tablosunun sistematik bir politik tutuma evrilme kaygısını taşımaktayız.

Bu kaygı, büyük bir mücadelenin sonunda gelen devrimci bir zaferle ortaya çıkmış olan insan hakları idealitesinin amaçsal sapması ile birlikte düşünüldüğünde giderek derinleşmektedir. Douzinas’ın “*İnsan Haklarının Sonu*”nu kaleme aldığı özgün yapıtında ifade ettiği üzere, devrimci bir mücadele ruhu ile cisimleşen bu müktesebat, giderek “daha fazla bildirge, antlaşma ve diplomatik yemeklerde” özsel bir yok oluşa doğru sürüklenmektedir.¹¹² Bu durum bir yönüyle, pragmatik insan hakları siyaset/ler/inin, hak ve özgürlük temelli talepleri sönlendirici dinamiği ve öz-yıkıcı doğası ile izah edilebilir. Sözü edilen bu öz-yıkıcı siyasal pratik, bir iletişim teknokrasisi dolayımı ile hakikati perdeleyen bir söylem geliştirmek suretiyle kendisine bir “istisna hali” var etmektedir. Kuşkusuz, sahicilikten uzak olan bu söylemsel dizge her geçen gün hak ve özgürlükler düzenini daha fazla kırılğanlaştırmakta ve bu durum özellikle kırılğan gruplar açısından katlanılması güç insani travmalara yol açmaktadır.

---

¹¹¹ Bkz., Touraine, Alain, *Toplumların Sonu*, Çev.: Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 29-33.

¹¹² Douzinas, Costas, *İnsan Haklarının Sonu*, Çev.: K. Akbaş/ U. D. Tuna, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018, s. 410-411.

Sonuç Yerine

Dünya birkaç ayla ifade edilebilecek biçimde oldukça kısa bir süre zarfında küresel bir salgınla hem organik ve psiko-somatik hem de sosyolojik anlamda enfekte olmuştur. İnsanlık tarihi farklı dönemlerde ölümcül salgın hastalıkların ağır bilançolarına tanıklık etmiştir. Uzun süreli ölümcül etkilerini sürdüren bu salgınlar on binlerce insanın ölümüne yol açmıştır. Hem sağlık bilgisi hem de kurulu sağlık düzeni açısından bu salgınlarla mücadele edebilecek sosyo-ekonomik imkanlardan yoksunluk, söz konusu tarihsel epidemilerin ölümcül yıkımını bertaraf edebilme noktasında insanları çaresizliğe mahkum etmiştir.

Özellikle sanayi devrimi ile birlikte “eski dünyadan” radikal bir kopuşla ayrılan “modern dünya”, kendi içkin dinamikleriyle evrildiği küreselleşme sürecinde köyleri kentlere; kentleri bölgelere; bölgeleri ülkelere ve bütün ülkeleri global dünya ile zorunlu bir iç-bağımlılık ilişkisine icbar etmiştir. Bireysel ve kamusal yaşamı tüm sektörleri ile birbirine entegre eden bu totalleştirici ağ, yaşamı görece kolaylaştırıcı ve kuşatıcı gücüyle geleneğin yadsınmasına eş biçimde öznellikleri buharlaştırmıştır. Orwell’in kurmacasından ilhamla söyleyecek olursak, bu “yeni dünya” karşımıza “yeni söylem kuralları” ile çıkmıştır.¹¹³ “*Yeni söylem kuralları*” üzerine inşa edilmiş olan “yeni dünyanın” en derin paradoksu, “ilerlemeci” ideolojiye olan inançla atılan her bir adım veya atılımın bir ric’at haline dönüşmesi olmuştur. Modern “yeni dünyanın” tüm alanları ile teknolojik ilerleyişi, insanın ruh ve bedenine görünmez bir pranga vurmuştur.

Bütün sektörleriyle otomatize olan sanayileşme hamlelerinin küresel aktörleri pervasızlıkla dünyayı ekolojik bir yıkıma uğratmıştır. Konvansiyonel savaş teknolojilerinin gelişimiyle birlikte kıskartılan savaş tertipleri, özellikle belirli coğrafyaları yaşanabilir olmaktan çıkarmıştır. Doğdukları coğrafyaların yıkıcı kaderine mahkum olan savunmasız halklar, açlık, sefalet, kan ve gözyaşı içerisinde yurtlarından sürgün edilmişlerdir. Bütün bu yıkım tablosu karşısında çaresiz dünya halkları, soyutlanan insanlık fikri üzerinden temellendirilen insan hakları müktesebatının kendileri açısından koruyucu bir kalkan olmanın çok uzakta olduğunu kederle keşfetmişlerdir. Kökensel dışlayıcılığa imkan tanıyan insan haklarına içkin bu teorik zemin ve meta-söylem, normatif çekirdek alanı tayin edilmiş olan hak ve özgürlükler dizgesini sonlu siyasal bir ideolojiye dönüştürmektedir. Bu tehlikeli durum, yalnızca “öteki” olarak tanımlanan ya da damgalanan toplumsal gruplar (göçmenler vd.) açısından değil, “beriki” ya da “içerideki” olanlar açısından da varlığını sürdürmektedir. Çalışmamıza konu olan pandemi krizinin yaratmış olduğu sosyal iklim, her iki grup açısından söz konusu tehdidin tehlikeli sınırlarında gezinen bir insan hakları siyaseti üretmeye teşnedir. Nitekim yukarıda kaydettiğimiz bütün uluslararası direktif ve

¹¹³ Orwell, *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*, s. 323.

tavsiyelere rağmen bu olağan dışı kriz durumunu istisnai bir hale veya keyfi yönetsel pratiğe tahvil etme güdüsünün birtakım örnekleri bazı ülke uygulamaları üzerinden görülebilmektedir.

Bu durum, insan hakları fikrinin normatif varlığını tecessüm ettiren bütün üst-kurumsal yapılar veya örgütlerin hak ve özgürlük temelli bir insan hakları siyasetinin güvencesi olabilecek bir kurumsal otoriteye sahip olmadığını göstermiştir. Trajedilerle sonuçlanan çetin mücadelelerin eseri olan hak ve özgürlük dizgesinin, her bir kriz anında pragma merkezli küresel politik dinamige kurban edilmesine tanık olunmuştur. Nitekim bu milenyumda tanıklık ettiğimiz tarihi kriz anları (11 Eylül hadisesi ve 2008 finans krizi gibi) kendisini bazı uluslara, bir istisna hâli ve yeni bir düzen siyaseti olarak dayatmıştır. İçinde bulunarak tarihe tanıklık ettiğimiz Covid-19 pandemi krizi de bu apolitik duruma meşruiyet kazandırıcı potansiyelini bazı uygulamalarda bize göstermiştir.

Daha şimdiden pandemik bir şiddete dönüşmenin bulgularını bize sunan mevcut insan hakları siyasetinin oynak ideolojik zemini, pandemi sonrası dönem açısından ağır bir tehdit olma riskini taşımaktadır. Tarihte yaşanan büyük krizlerin ortaya çıkarmış olduğu ayrık toplumsal ve siyasal durumlar üzerinden üretilen zihinsel kodların, sonrasına sirayet eden prospektif bir etki yarattığı tarihsel bir gerçekliktir. İnsanlık tarihi açısından bu sarsıcı gerçeklik, yeni söylem düzenekleri ve sosyo-politik dizgelerin varlığını doğurmuştur. İnsan hakları siyaseti bağlamında bu gerçekliğin post-pandemik dönemde yıkıcı tesirlerinin minimize edilebilmesi insan hakları fikrini örseleyen üst-kurumsal/örgütsel pratiğin tashihinden söylemsel özgünlüğe kadar geniş ve derinlikli bir mesaiye ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Agamben, Giorgio, “The Invention of an Epidemic”, <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

Agamben, Giorgio, *İstisna Hâli*, Çev.: Kemal Atakay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

Amnesty International, “Covid-19 Response and Rebuilding Principles”, Nisan 2020.

Anayasa Mahkemesi, 2014/19081 Başvuru Numaralı,1/2/2017 Karar Tarihli ,T.A.A Başvurusu, <http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Content/pdfkarar/2014-19081.pdf>

Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı, Avrupa Konseyi, “Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı”, 2010.

Avrupa Konseyi Ayrımcılıkla Mücadele Dairesi Başkanlığı, “COVID-19 ile mücadelenin ayrımcılık yasağı, çeşitlilik ve kapsayıcılık boyutları”, Strazburg, April 2020.

Bauman, Zygmunt, *Özgürlük*, Çev.: Kübra Eren, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.

Beck, Ulrich, *Risk Toplumu, Başka Bir Modernliğe Doğru*, Çev.: Kâzım Özdoğan; Bülent Doğan, İthaki Yayınları, İstanbul, 2016, 2. Baskı.

Bentham, Jeremy, “Panoptikon ya da Gözetim-Evi”, Çev.: Zeynep Özarslan, *Panoptikon: Gözün İktidarı*, (Haz.: Barış Çoban/ Zeynep Özarslan), Su Yayınları, İstanbul, 2016, 2. Baskı.

BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği/Dünya Sağlık Örgütü, “Ara Rehber: Covid-19: Özgürlüğünden Yoksun Bırakılmış Kişiler Hakkında”, Mart 2020.

Council of Europe, “Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis”, April 2020.

Doehring, Karl, *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, (çev. Ahmet Mumcu), İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 2002, 4. Baskı.

Douzinas, Costas, *İnsan Haklarının Sonu*, Çev.: Kasım Akbaş/ U. Deniz Tuna, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018.

Esen, Selin, *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2008.

European Court of Human Rights, Dated 25 January 2005, Application No. ‘56529/00’, ‘Case of Enhorn v. Sweden’, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68077>

Foucault, Michel, *İktidarın Gözü*, Çev.: Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, 3. Basım.

Foucault, Michel, *Büyük Kapatılma*, Çev.: Işık Ergüden/Ferda Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, 3. Basım.

Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, Çev.: Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, 8. Basım, İstanbul, 2018.

Gözler, Kemal, *İnsan Hakları Hukuku*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2017.

Harris, D. J.; O'Boyle, M.; Bates, E. P.; Buckley, C. M., *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, Çev.: Ed. H. Dinçer, Avrupa Konseyi, 2013.

İşkence ve Diğer Zalimane, İnsanlık dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezanın Önlenmesi Alt Komitesi (SPT) "İşkencenin Önlenmesi Alt Komitesi'nin Taraf Devletlere ve Ulusal Önleme Mekanizmalarına Koronavirüs Salgınına ilişkin Tavsiyesi", Mart 2020.

Kaci Hickox, y. Christogher James Chrj, Case No., 2: 15. https://www.courts.maine.gov/news_reference/high_profile/hickox/verified_petition_for_public_health_order.pdf

Kapani, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.

Kapani, Münci, *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2011, 4. Basım.

Kılıç, Muharrem, "Onto-Politik Bedenlenme: Politik Alanın İnşası ve Güven/lik Toplumu", *Hukuk ve Adalet Eleştirel Hukuk Dergisi*, C. 10, S. 23, 2018.

Neocleous, Mark, *Güvenliğin Eleştirisi*, Çev.: Tonguç Ok, NotaBene Yayınları, Ankara, 2014.

Orwell, George, *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*, Çev.: Celâl Üster, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, 55. Baskı.

Özbudun, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, 10. Baskı.

Rights and Security International, "Covid 19: Toolkit for Civil Society Partners".

Schmitt, Carl, *Siyasi İlahiyat Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, Çev.: Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, 2. Baskı.

Touraine, Alain, *Toplumların Sonu*, Çev.: Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

UN Commission on Human Rights, "The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights", 28 September 1984.

United Nations, "COVID-19 and Human Rights-We are all in this together", Nisan 2020.

United Nations, "International Covenant on Civil and Political Rights", General Comment on Article 4.

Virilio, Poul, *Hız ve Politika*, Çev.: Meltem Cansever, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.

WHO, "Considerations in adjusting public health and social measures in the context of COVID-19: interim guidance", April 2020.

WHO, "Preparedness, prevention and control of coronavirus disease (COVID-19) for refugees and migrants in non-camp settings", April 2020.

İNTERNET KAYNAKLARI

European Convention on Human Rights,
https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

<https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200305-sitrep-45-covid-19.pdf>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

COVID-19 Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi ve Diğer Tedbirler
<http://www.isim.org.tr/content/upload/attached-files/covid-19-ekonomik-istikra-20200414170956.PDF>, Erişim Tarihi: 14.05.2020.

<http://www.iga.gov.bh/en/article/the-iga-begins-distribution-of-electronic-bracelets-compatible-with-beaware-app>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2020/7/pdfs/ukpga_20200007_en.pdf, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/e/2PACX1vTyXoIXl2whyI9akO7WT5tL9dzUdwOfFJZC9K-DHulC7JhmD-R5QM4EMe2k9gmBrY5c3-P08qhs8ijW/pubhtml#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

https://www.aclunj.org/files/4615/0119/3665/2017_7_27_Hickox_settlement_agreement_opt.pdf, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=140392>,
<https://www.icnl.org/covid19tracker/#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

https://apps.who.int/gb/bd/pdf_files/BD_49th-en.pdf#page=7, Erişim Tarihi: 12.05.2020.

<https://bizbizyeteriz.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

<https://www.ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/basin-aciklamalari/2-milyar-liralik-nakdi-yardim-ile-ilgili-basin-aciklamamiz/>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

<https://www.ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/haberler/covid-19-pandemisi-surecinde-kadinlara-barinma-hizmeti/>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51927577>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

<https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/bund-laender-beschluss-1744224>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

<https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2020/03/08/20A01522/sg>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

<https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-uzeri20-yas-altikronik-rahatsızlığı-bulunan-kisilerin-sokaga-cikma-kisitlamasi-istisnasi-genelgesi>, Erişim Tarihi: 1.05.2020

[, Erişim Tarihi: 1.05.2020.](https://www.icnl.org/covid19tracker/?location=&issue=10&date=&type=)

<https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/director-of-communications-altun-shares-a-post-on-pandemic-isolation-tracking-project>, Erişim Tarihi:1.05.2020.

https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dis_basinda_turkiye/detay/fahretti-n-altun-muttefiklerimizi-dostlarimizi-ve-dunyada-ihhtiyac-olanlari-desteklemeye-devam-edecegiz, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

<https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000041746313&categorieLien=id#>, Erişim Tarihi: 1.05.2020.

[https://www.parliament.wa.gov.au/Parliament/Bills.nsf/5924018EEA598B994825853B001C0B08/\\$File/Bill179-1.pdf](https://www.parliament.wa.gov.au/Parliament/Bills.nsf/5924018EEA598B994825853B001C0B08/$File/Bill179-1.pdf), Erişim Tarihi: 1.05.2020.

<https://www.saglik.gov.tr/TR,63605/koronavirus-bilim-kurulu-bakan-koca-baskanliginda-toplandi.html>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

<https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/united-nations-standard-minimum-rules-for-non-custodial-measures-the-tokyo-rules/>.,Erişim Tarihi : 13.05.2020

<https://www.who.int/dg/speeches/detail/director-general-s-remarks-at-the-media-briefing-on-2019-novel-coronavirus---8-february-2020>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.

Smittskyddslagen,
<https://www.riksdagen.se/sv/global/sok/?q=Smittskyddslagen&st=1&p=3>, Erişim Tarihi: 13.05.2020.